

MINISTER VAN POLEMISCHE ZAKEN

Frits Bolkestein en het minderhedendebat in 1991

Marc Newsome

Master History

Universiteit Leiden | prof. dr. H. Te Velde

S0713910

Herensingel 50

2315 LZ Leiden

msomenews@gmail.com

29 oktober 2014

1.	Inleiding	3
1.1.	Politiek handelen Bolkestein	5
2.	De Amsterdamse koopman	8
2.1.	Van buitenstaander tot bepaler	9
2.2.	Publiek intellectueel	10
3.	Het Nederlands vreemdelingenbeleid vanaf 1945	12
3.1.	Het gastarbeiders-paradigma	14
4.	De integratie van minderheden	19
4.1.	Over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt	20
4.2.	Fingerspitzengefühl	23
4.3.	Mentale pakketjes	25
4.4.	Nationale minderhedendebat	25
5.	Publieke discussie over de bijdrage van Bolkestein	27
5.1.	Tolerantie?	28
5.2.	Logica van de minderheden	30
6.	Populisme	32
6.1.	Bolkestein langs de meetlat	34
7.	Gramsci	37
7.1.	Bolkestein langs de meetlat	39
8.	Nieuw realisme	42
8.1.	Bolkestein langs de meetlat	44
9.	Algemene beschouwingen 1991	47
9.1.	Nationale aanpak	47
9.2.	Reacties tijdens Algemene Politieke Beschouwingen	49
10.	Publicatie in 1992	54
10.1.	Hernieuwde oproep	55
11.	Gevolgen	57
12.	Conclusie	59
13.	Bijlage 1: de integratie van minderheden	62
14.	Literatuurlijst en verantwoording bronnen	66

1. Inleiding

Op 7 november jongstleden woonde ik een door *de Volkskrant* georganiseerde interviewavond met oud-VVD-politicus Frits Bolkestein bij. Hij werd geïnterviewd door Frénk van der Linden en de aanleiding om dit te doen was de publicatie van Bolkesteins nieuwste boek, *Cassandra, tegen wil en dank*¹, waarvan het eerste exemplaar die avond werd aangeboden aan minister-president Rutte, niet toevallig ook VVD-politicus, die op zijn beurt een aantal aardige woorden sprak over Frits Bolkestein. Het was in meerdere opzichten een bijzondere avond. Interviewer Van der Linden was goed voorbereid en bevroeg Bolkestein over allerlei zaken, bijvoorbeeld over zijn interesse voor oud-premier Drees ('de oude heer Drees keek schrander uit zijn ogen (...) en was een opmerkelijk staatsman') en de stand van de democratie in Nederland ('door de ontzuiling zitten de problemen bij de grote politieke partijen').²

Voor mij was de avond extra interessant omdat ik hoopte dat Bolkestein meer zou vertellen over zijn nieuwste boek *Cassandra, tegen wil en dank*. De titel was namelijk duidelijk een verwijzing naar de mythologische Trojaanse koningsdochter die de gave had om de toekomst te voorspellen, maar door niemand werd geloofd, terwijl ze achteraf steeds gelijk bleek te hebben. Hoe zat dat voor Bolkestein? Vergeleek hij zichzelf inderdaad met Cassandra? Vond Bolkestein zichzelf een onheilsprofeet die achteraf de waarheid bleek te vertellen? In het vraaggesprek met Van der Linden bleek dat Bolkestein dat inderdaad zo voelde, hij zei namelijk: 'omdat ik soms een waarschuwend woord heb laten horen dat eerst werd veronachtzaamd, maar later juist bleek te zijn'.³ Bolkestein gaf drie voorbeelden van onderwerpen waarin hij, als ware hij Cassandra, een waarschuwend woord had laten horen. Als eerste had Bolkestein gewaarschuwd op het gebied van het minderhedenvraagstuk, zoals hij het indertijd noemde. Als tweede gold dat, volgens Bolkestein, voor het onderwerp van de aanwezigheid van Nederlandse troepen in Bosnië in de jaren negentig en ten slotte had Bolkestein, zo zei hij in het vraaggesprek, indertijd al gewaarschuwd voor de gevolgen van een Europese muntunie.

¹ F. Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank, memoires* (Amsterdam 2013).

² 'Frénk droomt hardop met ...' is een live interviewavond georganiseerd door *de Volkskrant*, waarop interviewer Frénk van der Linden een speciale gast interviewt. De genoemde avond met Frits Bolkestein is terug te zien via deze link:

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3539328/2013/11/07/Terugkijken-Frenk-van-der-Linden-interviewt-Frits-Bolkestein.dhtml> (geraadpleegd op 28 maart 2014).

³ De uitspraak van Bolkestein is geparafraseerd. De uitspraak is afkomstig uit het Volkskrant-interview met Frenk van der Linden.

Het eerste voorbeeld dat Bolkestein in het interview met Van der Linden gaf, dat van het minderhedenvraagstuk, is het onderwerp van dit onderzoek. Met grote regelmaat schrijft en zegt Bolkestein de afgelopen jaren namelijk dat hij het is geweest die al in 1991 heeft gewaarschuwd voor de eventuele negatieve gevolgen van het toen heersende integratiebeleid en dat hij daarmee het onderwerp op de politieke agenda heeft gezet. Zo zegt Bolkestein in januari 2013 in een interview met *NRC Handelsblad*:

‘de slagzin van het kabinet was toen: integratie met behoud van identiteit. Ik vond dat een interne tegenspraak. (...) De echte problemen kwamen niet aan bod. Het debat werd gedomineerd door zogenaamde experts die andere opinies wegdrukten. Daar heb ik me onbehaaglijk over gevoeld.’ En: ‘Ik heb vrij eenvoudige dingen gezegd. Als men het nu zou lezen zou men denken: waarom heeft Bolkestein de moeite genomen dat op te schrijven, dat weten we toch allemaal? Het stuk kwam er op neer dat minderheden recht hebben op hun eigen eten, godsdienst en kleren maar niet mogen afwijken van Nederlandse fundamentele waarden. (...) Er is veel negatief commentaar op gekomen, in het bijzonder van de zogenaamde experts.’⁴

Het interview met Frénk van der Linden op de bewuste novemberavond eind vorig jaar en het interview met *NRC Handelsblad* hebben mij aan het nadenken gezet en op het spoor van dit onderzoek gebracht. Het klopt inderdaad dat Bolkestein in 1991 een opzienbarend artikel presenteerde op de opiniepagina van *de Volkskrant* over de integratie van minderheden. En het was inderdaad zo dat Bolkestein een groot aantal reacties op dat artikel kreeg. Maar hoe was hij nu precies tot de publicatie gekomen? Waarom deed Bolkestein dat? En, niet onbelangrijk, wat waren de gevolgen van de publicatie in 1991? En zei Bolkestein destijds inderdaad ‘vrij eenvoudige dingen’?

⁴ <http://www.nrc.nl/nieuws/2013/01/13/bolkestein-repte-in-90-al-over-integratieprobleem-maar-werd-genegeerd/> (geraadpleegd op 20 februari 2014).

1.1. *Politiek handelen van Bolkestein*

Met dit onderzoek draag ik iets bij aan de kennis van de ontwikkeling van het (im)migratiedebat in Nederland. Een debat dat in de huidige Tweede Kamer nog steeds de politieke agenda beheerst. Zo zette bijvoorbeeld de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen (maart 2014) zich in voor minder immigratie: de leider van deze partij vond dat er wel wat ‘minder Marokkanen’ in Nederland mochten zijn.⁵ Het afgelopen decennium zijn er vele gelijksoortige negatieve visies op immigratie, in binnen- en buitenland.

In West-Europa is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een breed gedeeld wantrouwen tegenover een cultuur-relativistische kijk op immigratie en integratie opgekomen. In hun boek *Winnaars en Verliezers* bestempelen de gebroeders Lucassen de voormannen en -vrouwen van dit debat integratiepessimisten. Het gaat volgens hen in Nederland om uiteenlopende spraakmakende figuren zoals Pieter Lakeman, Pim Fortuyn, Paul Scheffer, Ayaan Hirsi Ali, Martin Bosma en ook Frits Bolkestein. Onder deze personen is er consensus dat er sprake is van een dreigende islamisering met als gevolg een ‘multicultureel drama’, niet toevallig de titel van het pamflet van Paul Scheffer uit 1997.⁶ Belangrijk in het denken van deze integratiepessimisten is dat het Nederlandse volk in het publiek debat over dit thema te lang een verkeerd en voorgelogen beeld van de werkelijkheid is voorgeschoteld. Volgens de integratiepessimisten werd ‘door de dominantie van het politiek correcte denken (...) de gewone man (...) geslachtofferd op het altaar van het cultuurrelativisme’.⁷ Met de recente uitlatingen van PVV-leider Geert Wilders moge het duidelijk zijn dat het publiek debat over immigratie en integratie voorlopig nog een actueel en dominant debat is.

Omdat Frits Bolkesteins uitspraken door velen als directe aanleiding worden gezien voor dit nog steeds heersende debat is het interessant de beweegredenen en de manier van politiek bedrijven van deze politicus te onderzoeken. Het politiek acteren van Bolkestein rondom de publicatie van zijn opzienbarende stuk in *de Volkskrant* is een goede casus voor onderzoek naar de politicus Bolkestein. Niet eerder is op deze manier een onderzoek naar het politiek handelen van de VVD-politicus gedaan. De kracht van dit onderzoek is de analyse van de combinatie van een drietal begrippen waarmee Bolkesteins bijdrage aan het immigratiedebat kan worden geïdentificeerd. *Minister van Polemische Zaken, Frits Bolkestein en het immigratiedebat* is de bondige titel

⁵ <http://nos.nl/artikel/625563-pvv-scandeert-minder-marokkanen.html> (geraadpleegd op 21 juli 2014).

⁶ J. Lucassen & L. Lucassen, *Winnaars en verliezers, een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2012). P. Scheffer, ‘Het multiculturele drama’ in: *NRC Handelsblad* (29-1-2000).

⁷ Lucassen, *Winnaars*, 14.

van deze masterscriptie: het beschrijft op prettige wijze de politicus Bolkestein.⁸ Door middel van dit onderzoek is er meer te zeggen over de totstandkoming en publicatie van het artikel van Bolkestein en over de receptie daarvan en dus over het politiek handelen van de politicus. De drie begrippen die centraal staan in dit onderzoek zijn: populisme, nieuw-realisme en culturele hegemonie. Alle drie zijn ze al eerder gebruikt om het politiek handelen van Bolkestein te beschrijven. Naar mijn weten zijn ze nog niet eerder in een analyse tot elkaar gebracht. Door de drie invalshoeken te combineren ontstaat een completer beeld van Bolkesteins handelen in het door hem geïnitieerde minderhedendebat. Ik zal de publicatie van Bolkestein analyseren: die zegt namelijk iets over de stijl en de drijfveren van Bolkestein als politicus.

Dit onderzoek start met een tweetal noodzakelijke inleidingen: één over Frits Bolkestein en één over het immigratiebeleid in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens zal ik mij richten op de drie zojuist genoemde begrippen die centraal staan in dit onderzoek. Het onderzoek sluit af met een conclusie waarin ik antwoord zal geven op de volgende vraag: *in 1991 initieerde VVD-politicus Frits Bolkestein een groot publiek debat over het toen gevoerde minderhedenbeleid. Waarom deed hij dit en wat wilde hij bereiken?*

De hoofdvraag zoekt een antwoord op het doel en de reden van de publicatie van Bolkestein uit 1991. Mijn veronderstelling vooraf is dat Bolkestein op een bewust vernieuwende manier politiek geacteerd heeft in het minderhedendebat en dat deze casus illustratief is voor Bolkestein als politicus. Bolkestein leek telkens op zoek naar zowel intellectuele macht als politieke macht en dat bepaalt zijn inzet en houding in het politieke werk. In dat politiek acteren koos Bolkestein regelmatig voor een nieuw-realistische houding en toon en iets minder frequent voor een populistische stijl. Daarmee toonde Frits Bolkestein zich een atypische politicus.

De analyse is gebaseerd op zowel een literatuuronderzoek als een beschouwing over de originele bijdrages van Bolkestein in het minderhedendebat. Als gezegd is de meerwaarde van deze scriptie de wijze waarop verschillende invalshoeken naast elkaar gepresenteerd en gecombineerd worden. Door het minderhedendebat van 1991 te analyseren aan de hand van de stukken van Bolkestein, zijn bijdrage in het parlement, krantenartikelen en reacties van anderen ontstaat een completer beeld van het handelen van Bolkestein in deze casus.

⁸ Ik ontleen de titel van deze scriptie aan een artikel met dezelfde titel in *de Standaard* (22-7-1999) geschreven door P. Stouthuysen. http://hotfix.standaard.be/cnt/dex329032000_011 (geraadpleegd op 23 juli 2014).

2. De Amsterdamse koopman

Frits Bolkestein, wie kent de oud-politicus eigenlijk niet? De veelgeprezen en tegelijkertijd ook veel bekritiseerde VVD-er is ook nu nog een vaak geziene gast in actualiteitenprogramma's. Hoewel velen Bolkestein van naam kennen, is het voor dit onderzoek goed om te starten met een korte politiek-biografische schets van Bolkestein.

Frits Bolkestein werd in 1933 in Amsterdam geboren als Frederik Bolkestein en woonde daar een groot deel van zijn jeugd en zijn studentenleven. Zijn vader was advocaat en later president van het Amsterdams Gerechtshof, zijn moeder – geboren in Batavia, was huisvrouw. Op het gerenommeerde Barlaeus-gymnasium volgde Bolkestein zowel de alfa- als de bètarichting en rondde beide met succes af. Daarna werd hij student in de Rechten, Wiskunde en Filosofie. Later zei hij dat hij na het gymnasium eigenlijk niets fundamenteels meer had geleerd.⁹ In zijn studentenleven bekleedde Bolkestein verschillende bestuursfuncties: zo reisde hij als voorzitter van de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam af naar Praag om een congres van de communistische *International Union of Students* bij te wonen. Hij zegt daarover dat het 'belangrijk is de argumenten van je tegenstanders te kennen'.¹⁰ Na het congres zei hij dat de ervaringen in Praag 'definitief zijn afwijzende opstelling tegenover het communisme hebben bepaald'.¹¹

In 1975, op zijn drieënveertigste, besloot Bolkestein, na vijftien jaar gewerkt te hebben in het bedrijfsleven, zijn leven een andere wending te geven. Hij bood zijn ontslag aan bij de Sheldirectie waar hij tot die tijd in verschillende functies in het buitenland had gewerkt en koos voor een politiek avontuur. Over die beslissing zegt hij dat hij voor de politie koos omdat 'het heersende opinieklimaat hier [Nederland] erg eenzijdig was'. Tweede Kamerlid wilde Bolkestein worden omdat hij vond dat daar de publieke discussie gevoerd werd: 'het belangrijkste forum voor (...) discussie was de Tweede Kamer en dus wilde ik daar lid van worden'.¹² Aldus werd Bolkestein lid van de VVD en hij voerde vervolgens een Amerikaans getinte campagne langs alle afdelingen van de partij om te trachten een zetel in de Tweede Kamer te veroveren. Maar net aan wist hij een zetel te krijgen en in 1978 werd hij woordvoerder op de buitenlandportefeuille.¹³

⁹ A. Maas, G. Marlet & R. Zwart, *Het brein van Bolkestein* (Nijmegen 1997) 85.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Maas, *Brein*, 86. L. Ornstein & M. Van Weezel, *Frits Bolkestein, portret van een liberale vrijbuiter* (Amsterdam 1999) 9-14. Bolkestein, *Cassandra*, 35-43.

¹² Bolkestein, *Cassandra*, 95-96.

¹³ Maas, *Brein*, 86-87.

2.1. *Van buitenstaander tot bepaler*

Bolkestein leidde als politicus de eerste jaren een vrij onopvallend bestaan. Toch verschenen er vanaf zijn aantreden al artikelen van zijn hand in kranten en tijdschriften. Er zijn weinig politici in Nederland die meteen vanaf hun verschijnen op het politiek toneel zich ook in het maatschappelijk debat melden met opiniestukken in kranten of tijdschrift.

NRC Handelsblad beschrijft in 1990 dat het even duurde voordat andere politici Bolkestein waardeerden als collega: ‘hij gaf daar aanleiding toe, doordat hij zich niet hield aan de kennelijk geldende regel dat debutanten eerst maar eens een tijdje hun mond moeten houden en toekijken. Bolkestein had over bijna alles een opvatting. [...] men vond hem ambitieus, arrogant, afstandelijk, gevoelloos.’¹⁴ In 1990 is, volgens het NRC-artikel de mening ten aanzien van Bolkestein wat positiever geworden. Het bewuste artikel illustreert dat Bolkestein vanaf zijn aantreden in de politiek gewerkt heeft aan zowel een rol als opiniemaker in het Nederlands publiek debat als aan een rol als invloedrijk politicus. Journalisten Van Weezel en Ornstein signaleren dit ook en beschrijven Bolkestein als politicus-debater.¹⁵

Al vier jaar na zijn aantreden in de Tweede Kamer wist Bolkestein in 1982 in het eerste kabinet Lubbers Bolkestein de functie van staatssecretaris voor de Buitenlandse Handel te bemachtigen. Na zijn periode als staatssecretaris werd Bolkestein opnieuw lid van de Tweede Kamer waar hij in 1986 het aftreden van fractieleider Ed Nijpels forceerde door een rede te geven in de fractievergadering waarin hij sprak over de intellectuele armoede van de VVD onder Nijpels.¹⁶ Na een kort avontuur als minister van Defensie in 1988 werd Bolkestein uiteindelijk op 30 april 1990 gekozen tot fractievoorzitter van de VVD, als opvolger van Joris Voorhoeve.¹⁷

¹⁴ R. Meines, ‘Arrogant en intelligent, VVD’er F. Bolkestein’, *NRC Handelsblad* (8-10-1991).

¹⁵ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 10-11. Bolkestein, *Cassandra*, 95-111.

¹⁶ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 83-90.

¹⁷ Maas, *Brein*, 86-87.

2.2. *Publiek intellectueel*

Bolkesteins carrière in de politiek is een on-Nederlandse en één die niemand op die manier verwacht had. Hoe kon het dat een buitenstaander die vijftien jaar in het buitenland had gewoond en gewerkt in vrij korte tijd politiek leider van de VVD werd? Hoe slaagde de man die door velen als een professor werd gezien erin om de persoon te worden die zei wat het volk dacht, of dat in ieder geval pretendeerde? En waarom werd de man, die bij zijn aantreden niet bemind was en bovendien volledig onbekend, later één van de beste debaters van de Nederlandse politiek genoemd?¹⁸ Van Weezel en Ornstein signaleren drie zaken die opvallen in het optreden van Bolkestein: allereerst wist de VVD-politicus als geen ander de publieke opinie te bespelen met zijn opvattingen. Bolkestein deinsde er niet voor terug het publieke debat op te zoeken door middel van bijdrages in kranten of televisieprogramma's. Als fractievoorzitter van de VVD initieerde Bolkestein onder meer debatten over het minderhedenbeleid, de ontwikkelingssamenwerking, de EU en de NAVO, zelfs als die onderwerpen hem door een groot deel van zijn adviseurs werden afgeraden.¹⁹ Bolkestein gedroeg zich, zoals gezegd, niet alleen als politicus, maar ook als publiek intellectueel. Toen Bolkestein in 1977 thema's voor spreekbeurten in het land moest opgeven, noemde hij er minstens tien.²⁰

Ten tweede had Bolkestein als leider van de VVD veel politiek lef en durfde hij dingen anders aan te pakken. Toen hij in 1994 zijn partij naar een verkiezingswinst had geleid, koos hij voor samenwerking met de PvdA in het eerste paarse kabinet. Bolkestein koos ervoor een dualistische houding tegenover het kabinet aan te nemen: hij bleef als fractievoorzitter in de Tweede Kamer om de standpunten van zijn eigen partij te bewaken. Zo had hij de handen vrij om discussies aan te zwengelen over punten waarover in het regeerakkoord niets geregeld was. Op deze manier bleef Bolkestein (en de VVD) electoraal scoren. Bolkestein nam dus deel aan de macht, maar stelde zich er ook tegenover op. Wallage (toenmalig fractievoorzitter PvdA) noemde hem dan ook de 'buitenboordmotor van het kabinet'.²¹

¹⁸ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 11.

¹⁹ Maas, *Brein*, 86-88.

²⁰ Meines, 'Arrogant'.

²¹ Maas, *Brein*, 86-88.

Ten slotte kunnen we Bolkestein als een Gramsciaans denker beschouwen. De Italiaanse marxist Gramsci introduceerde de term culturele hegemonie, waarover in een volgend hoofdstuk meer. Bolkestein leek zich meer te interesseren voor een culturele hegemonie dan voor de vraag of en hoe de VVD in het Torentje kon komen. Daarmee is Bolkestein een ‘on-Nederlandse politicus’²² en een interessant persoon voor nader onderzoek. Zijn stijl van politiek acteren zegt iets over de politicus Bolkestein in het algemeen. Om echter een goed beeld te krijgen van het moment waarop Bolkestein zijn publicatie in *de Volkskrant* had, is het goed om eerst te kijken naar de stand van het minderhedendebat tot dat moment.²³

²² Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 9.

²³ *Ibidem*, 13-14.

3. Het Nederlands vreemdelingenbeleid vanaf 1945

Aan het begin van de jaren negentig, belangrijke jaren voor dit onderzoek, waren in verschillende West-Europese landen discussies aan de gang over het al dan niet mislukken van het door de regering gevoerde integratiebeleid en de daarbij horende multiculturele samenleving. Zo ook in Nederland en we zullen verderop in dit onderzoek zien dat Frits Bolkestein hier een belangrijke rol in heeft gespeeld. Om deze publieke en later ook politieke discussie te begrijpen moeten we iets meer te weten komen over de geschiedenis van het Nederlands vreemdelingenbeleid van na de Tweede Wereldoorlog en de opvattingen daarover. Hiertoe maak ik voornamelijk gebruik van twee uitstekende artikelen, één geschreven door Duyvendak en Scholten, het ander geschreven door historica Saskia Bonjour. In dit deel van het onderzoek ligt de focus op het Nederlands vreemdelingenbeleid op het gebied van gastarbeiders omdat dit, zoals we zullen zien, een belangrijke aanleiding voor Bolkestein was om de discussie in 1991 te starten.²⁴

Onze beschouwing van het Nederlands vreemdelingenbeleid start na de Tweede Wereldoorlog. Na de eerste opbouwjaren volgde een periode van economische groei die leidde tot ernstige tekorten op de arbeidsmarkt. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vonden dan ook vele arbeidsmigranten werk in ons land. Omdat de overheid zich actiever dan de decennia daarvoor bezighield met het reguleren van stromen arbeidsmigranten, (door middel van bijvoorbeeld wervingsovereenkomsten) starten we hier het overzicht van het Nederlands vreemdelingenbeleid. Een goed en compact overzicht van het vreemdelingenbeleid van voor 1945 is te vinden in bijvoorbeeld *Winnaars en Verliezers, een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* van de broers Lucassen.²⁵

Leidend principe in het denken over migratie in de periode direct na 1945 was het standpunt dat arbeidsmigranten welkom waren maar dat van vestigingsmigratie (dat wil zeggen permanent verblijf van migranten) absoluut geen sprake kon zijn. De Nederlandse politiek vond dat niet aan de orde omdat Nederland één van de dichtstbevolkte landen in de wereld was, waar bovendien een ernstig gebrek aan woningen heerste, ten gevolge van de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog. Economisch gezien had Nederland behoefte aan goedkope

²⁴ S. Bonjour, 'Gezin en Grens: debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig', *Migrantstudies* 23/1 (2007). 2-23. J.W. Duyvendak & R. Van Reekum, 'Running from our shadows: the performative impact of policy diagnoses in Dutch debates on immigrant integration', *Patterns of Prejudice* 46/5 (2012) 445-466.

²⁵ L. Lucassen & J. Lucassen, *Winnaars en verliezers, een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2012).

arbeidskrachten en daarom waren arbeidsmigranten welkom en werden ze geaccepteerd onder de strikte voorwaarde dat hun verblijf tijdelijk zou zijn, vandaar dat men de term ‘gastarbeider’ hanteerde. Aanvankelijk kwamen de gastarbeiders alleen, zonder hun gezin, naar Nederland en op het gebied van gezinshereniging ontwikkelde de overheid relatief strenge regelgeving. In de Eerste en Tweede Kamer was migratie onderwerp van een gematigd debat en er werd vooral over gezinshereniging gesproken. Vooral christelijke partijen hadden morele bezwaren tegen het restrictieve gezinsherenigingsbeleid van de Nederlandse overheid. Zij zagen het gezin als de hoeksteen van de samenleving en vonden daarom de scheiding van arbeidsmigranten van hun gezinnen (die ze achterlieten in hun thuisland) pijnlijk en ze verzochten de regering soepeler beleid hierin te ontwikkelen. Van de linkerzijde van het politieke spectrum kon de arbeidsmigrant weinig verwachten. Die zag zich als vertegenwoordiger van de Nederlandse arbeider en vond dat arbeidsmigranten eigenlijk ongewenst waren op de arbeidsmarkt. De linkse partijen pleitten dan ook vaker voor een strenger beleid betreffende migratie. De VVD verdedigde de belangen van de werkgevers en steunde het pleidooi van de christelijke partijen. De VVD vond dat het Nederlandse bedrijfsleven de concurrentie aan moest gaan met de omliggende landen en zag het aantrekken van goedkope arbeidskrachten uit het buitenland als een goed middel daarvoor.²⁶

Er was een zekere spanning in het Nederlandse migratiebeleid in de jaren vijftig en zestig. Gastarbeiders werden als tijdelijk beschouwd en nadrukkelijk als niet-lid van de Nederlandse gemeenschap. Aan de andere kant werd vanuit de christendemocraten vaak gewezen op de verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid voor allen binnen de landsgrenzen en daarom ontwikkelde de Nederlandse overheid ook voorzichtig een zogeheten insluitend beleid voor migranten in Nederland.²⁷

²⁶ Bonjour, ‘Grens’, 2-6. Duyvendak, ‘Shadows’, 450-460. H. van Amersfoort, ‘Migration Control and Minority Policy: the case of the Netherlands’ in: G. Brochmann & T. Hammar red., *Mechanisms of Immigration Control, a comparative analysis of European regulation policies* (Oxford/New York 1999) 135-167, aldaar 146-148.

²⁷ Bonjour, ‘Grens’, 2-6.

3.1. *Het gastarbeiders-paradigma*

In de loop van de jaren zeventig kwam dit tweeslachtige beleid van de overheid steeds meer onder druk te staan. In 1970 constateerde de Nederlandse regering in de *Nota Buitenlandse Werknemers* een toename van het aantal volledig buitenlandse gezinnen en men vond deze ontwikkeling uitermate ongewenst.²⁸ Uitgangspunt van de nota was dat Nederland beslist geen immigratieland was. Wel ging de Nederlandse regering er vanuit dat de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten ook op langere termijn zou blijven bestaan. Maar de oliecrisis bracht de regering vrij onverwachts op andere gedachten. Omdat de Nederlandse economie zwaar werd getroffen en de werkloosheid onder de autochtone bevolking scherp toenam, verscherpte de Nederlandse regering het arbeidsmigratiebeleid: men riep de toelating van arbeidsmigranten een halt toe.

De grote meerderheid van buitenlandse arbeiders in Nederland, in het bijzonder de Turken en Marokkanen, besloot zich daarop permanent in Nederland te vestigen en hun gezinnen over te laten komen. De Nederlandse politiek wist niet direct te reageren op deze verandering omdat het denken in termen van tijdelijk verblijf van gastarbeiders domineerde in de opvattingen van de Nederlandse politici. In 1974 presenteerde het progressieve kabinet Den Uyl een herschreven versie van de *Nota Buitenlandse Werknemers* waarin het nog steeds vond dat Nederland geen immigratieland was of kon worden en waarin de regering het aantal zogenoemde 'langverblijvers' op een kwart van het totaal aantal migranten inschatte. Pas in 1979, onder het centrumrechtse kabinet Van Agt, werd het vreemdelingenbeleid aangepast aan de nieuwe situatie en erkende de regering dat 'het verblijf van buitenlandse werknemers in Nederland meer dan vroeger verondersteld werd van niet-tijdelijke aard is'.²⁹

Dat de Nederlandse politiek relatief laat reageerde op de veranderde omstandigheden in het migratievraagstuk, noemt historica Saskia Bonjour het gastarbeiders-paradigma: de Nederlandse politiek bleef te lang overtuigd van de idee dat gastarbeiders alleen tijdelijk in Nederland zouden verblijven. Hoewel in Frankrijk en Duitsland gedwongen terugkeer van arbeidsmigranten reële beleidsopties zijn geweest, is dit in Nederland nooit het geval geweest, vermoedelijk door morele overwegingen die vooral door de christendemocratische partijen verwoord werden. Toch zien we in de jaren zeventig een toenemende spanning tussen enerzijds dit gastarbeiders-paradigma en anderzijds de feitelijke ontwikkeling van de migratiestromen. Uiteindelijk kwam de Nederlandse politiek tot de conclusie dat gastarbeiders steeds meer een permanent onderdeel van de

²⁸ Ibidem, 5-10.

²⁹ Bonjour, 'Grens', 2-6. Amersfoort, 'Migration', 147-150.

Nederlandse samenleving zouden worden. Begin jaren tachtig wijzigde de benadering van het migratievraagstuk dan ook sterk.³⁰

In 1983 werd in de *Nota Minderhedenbeleid* een geheel nieuwe benadering van het migratievraagstuk gepresenteerd.³¹ Uitgangspunt van de regering was nu dat het verblijf van migranten in Nederland permanent zou zijn. De regering zou dan ook actief beleid moeten ontwikkelen om de volledige en gelijkwaardige participatie van etnische minderheden in de samenleving te bevorderen, vooral op het gebied van huisvesting, arbeid en onderwijs. Deze beleidswijziging werd met grote meerderheid aangenomen in het Nederlandse parlement.³² De regering ontwikkelde beleid om ruimte te bieden aan collectieve expressie van migrantenminderheden: hun werd de kans geboden om via vertegenwoordigers mee te praten in relevante beleidsdiscussies. Het nieuwe minderhedenbeleid stelde op twee belangrijke punten: allereerst op het principe van gelijke behandeling en ten tweede op een collectieve benadering van de maatschappelijke integratie van migranten als groep minderheden, boven individuele integratie.³³

Met de komst van het minderhedenbeleid verbeterde de juridische positie van gevestigde migranten. In plaats van op de terugkeer van migranten richtte de overheid zich nu op hun volledige integratie in de Nederlandse samenleving. Daartoe bood de regering de migranten verblijfsrechtelijke zekerheid. Tegelijkertijd scherpte de overheid haar toelatingsbeleid van migranten aan. Immers om het nieuwe minderhedenbeleid te laten slagen was een restrictiever toegangsbeleid nodig om te zorgen dat de doelgroep van het beleid zich niet bleef uitbreiden en vernieuwen. Oftewel: in het belang van de bestaande groep migrantenminderheden moest het aantal nieuwkomers tot een minimum worden beperkt. Dit wierp echter nieuwe problemen op. Dit paradigma van het nieuwe minderhedenbeleid legde de nadruk op de inbedding van een migrant in sociaal-culturele netwerken, waarin het gezinsleven belangrijk was. Maar de instroom van nieuwkomers bestond voor een belangrijk deel uit gezinsleden en juist die instroom wilde de regering tot een minimum beperken. Uiteindelijk werd verblijfszekerheid gezien als een

³⁰ Bonjour, 'Grens', 5-8.

³¹ Ibidem.

³² A. Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*. (Utrecht 1997) 242-243.

³³ Duyvendak, 'Shadows', 85-86. Bonjour, 'Grens', 5-8.

belangrijke voorwaarde voor maatschappelijke integratie en in de praktijk herenigden veel gezinsleden vanuit het oorspronkelijk thuisland zich in Nederland met de werkende vader.³⁴

In de jaren negentig vond een eveneens fundamentele verandering plaats, omdat in de jaren tachtig de ontevredenheid met de effectiviteit van het minderhedenbeleid toenam. Het parlement constateerde dat de maatschappelijke positie van migranten eerder verslechterd was dan verbeterd en in 1989 werd een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gepresenteerd met als titel *Allochtonenbeleid*.³⁵ In 1994 resulteerde dit in een nieuwe nota van de regering waarin de nadruk werd gelegd op burgerschap, dat gedefinieerd werd als actieve maatschappelijke participatie. Van de migrant werd verwacht dat hij actief gebruik maakte van de mogelijkheden die hem geboden werden en hij moest actief en positief bijdragen aan de Nederlandse samenleving. Individuele verantwoordelijkheid stond nu hoger in het vaandel dan de collectieve benadering van minderheden die de regering eerst propageerde. Deze beleidswijziging is logisch te verklaren vanuit de idee dat het principe van het gezin als hoeksteen van de samenleving steeds meer aanhangers had verloren. Hoewel dit onderzoek zich beperkt tot de periode tot 1992, is het toch relevant om hier, in het kader van deze schets van het Nederlands vreemdelingenbeleid, te signaleren dat het vreemdelingendebat ongeveer vanaf het begin van het nieuwe millennium gedomineerd wordt door de tegenstelling tussen insiders en outsiders: insiders zijn nu diegenen die de westerse waarden delen en outsiders diegenen die deze niet delen. Wie een niet-westerse achtergrond heeft wordt in het debat nu als outsider gedefinieerd. Dat Frits Bolkestein in 1991 nu juist in de kern sprak over het verschil tussen westerse waarden en niet-westerse waarden is dan ook niet toevallig.³⁶

3.2. Toenemende discussie

Al vanaf het einde van de jaren zestig was er in de Nederlandse samenleving sprake van toenemende spanning tussen autochtone Nederlanders en gastarbeiders. Zo richtten in 1969 buurtbewoners in Den Haag zich tegen pensions waar Marokkanen woonden en was Rotterdam in de zomer van 1972 dagenlang in de ban van rellen tegen Turken. Directe aanleiding was de hardhandige uitzetting door een Turkse huisbaas van een Nederlandse vrouw met haar drie

³⁴ Bonjour, 'Grens', 5-8. S.K. van Walsum, 'Transnationale gezinsbanden in een individualistisch tijdperk' in: S. Grotenhuis, T. Knijn, T. Korver, E. Tonkens & J. van de Zwaard red., *Hoeksteen of Zwerfkei. Het moderne gezin tussen individualisering en pedagogisering*, (Amsterdam 2002) 137-149, aldaar 140-142.

³⁵ Bonjour, 'Grens', 5-8.

³⁶ Bonjour, 'Grens', 5-8. Van Walsum, 'Gezinsbanden', 141-143.

kinderen. In 1982 kwam de onenigheid met migranten aan de politieke oppervlakte toen Hans Janmaat een Kamerzetel wist te bemachtigen. De broers Lucassen meldden dat het anti-immigrantensentiment in de jaren tachtig nauwelijks politiek aangeboord kon worden omdat de reguliere partijen blijkbaar stilzwijgend hadden afgesproken dit thema niet te exploiteren. Janmaat werd genegeerd door zijn collega-Kamergenoten en door de media. Dat is opvallend omdat er wel een voedingsbodem voor was: er was sprake van een hoge werkloosheid en de immigratie was – als gevolg van veel gezinshereniging en bovendien de dekolonisatie – relatief hoog.³⁷

In de jaren tachtig zien we wel steeds meer publieke discussie ontstaan over het Nederlands minderhedenbeleid. Zo verklaarde in 1983 de Rotterdamse hoogleraar Couwenberg dat de nationale cultuur uitgangspunt diende te zijn bij het minderhedenbeleid. Minderheden dienden zich aan te passen aan de Nederlandse normen en hij geloofde dan ook niet in de multiculturele samenleving. De broers Lucassen wijzen erop dat er in Nederland in die tijd steeds meer kritiek ontstond op immigratie en de veranderingen die dit met zich meebracht. Die kritiek had alleen nog geen adequate politieke spreekbuis gevonden.³⁸

Bovendien speelde er nog iets anders: in het Nederlands publiek debat was de angst diep geworteld om racisme te bevorderen en daarom was men voorzichtig met anti-immigratiegeluiden. Herman Vuijsje beschrijft in zijn boek *Vermoorde Onschuld* uit 1986 dit fenomeen als oorzaak van weinig publieke aandacht voor negatieve kanten van de immigratie.³⁹ Vuijsje beschrijft dat er een taboe bestond op het benoemen van etnische verschillen en dat dit niet alleen aan de politiek lag, maar ook aan het leger van welzijnswerkers en ambtenaren die verantwoordelijk waren voor het minderhedenbeleid. Daarmee was het openlijk bespreken van negatieve gevolgen van immigratie lastig voor politici, ambtenaren of wetenschappers. De gevestigde belangen waren groot en de beschuldiging van racisme of het in de kaart te spelen van racisten was nooit ver weg. De broers Lucassen bestempelen dit als ‘het bastion van het cultuurrelativisme’.⁴⁰

Deze omstandigheden maken het begrijpelijker dat Bolkestein in 1991 veel aandacht genereerde met zijn stuk over minderheden. Toch was hij niet de eerste gerespecteerde politicus die dat probeerde. Prominent lid van de Partij van de Arbeid Hilda Verwey-Jonker liet zich in 1989 al kritisch uit over de islam. Ze stelde zich op als een felle tegenstandster van verdere

³⁷ Lucassen, *Winnaars*, 79-83.

³⁸ Lucassen, *Winnaars*, 82. Duyvendak, ‘Shadows’, 65-66.

³⁹ H. Vuijsje, *Vermoorde onschuld, etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam 1986).

⁴⁰ Lucassen, *Winnaars*, 97-100.

immigratie in Nederland. Als die geen halt zou worden toegeroepen dan vreesde ze dat Europa zou islamiseren. Via openbare debatten en verschillende interviews ventileerde Verwey-Jonker haar mening, maar het leidde niet tot een breed debat, hoogstens tot hoofdschudden in eigen kring.⁴¹

In 1983 veroorzaakte de SP oproep door een rapport te publiceren, getiteld *Gastarbeid en kapitaal*. In het rapport beschreef de SP het gevaar van de islam. Bovendien concludeerde de SP dat opeenvolgende kabinetten in gebreken waren gebleven een duidelijk immigratiebeleid te voeren. Aanpassingsproblemen voor immigranten en onbegrip ten opzichte van nieuwkomers was het gevolg. Als respons op het rapport waren er heel veel negatieve reacties en de SP liet het onderwerp na 1985 ongeroerd.⁴²

⁴¹ Ibidem, 25-27.

⁴² J. Alberts, 'Debat over immigratie gesmoord door linkse kerk', *NRC Handelsblad* (30-7-2002).

4. De integratie van minderheden

Op 12 september 1991 verscheen in *de Volkskrant* van de hand van Bolkestein een artikel getiteld ‘Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt’.⁴³ Vier dagen eerder had de VVD-leider hetzelfde onderwerp aan het eind van een speech, gehouden op het jaarcongres van de *Liberale Internationale* in de Zwitserse plaats Luzern, aangevoerd. In *Frits Bolkestein, portret van een liberale vrijbouter* vertelt de toenmalige chef van de opiniepagina van *de Volkskrant*, Arnold Koper, over de redenen tot publicatie.⁴⁴

‘Hij [Bolkestein, red.] schreef dat migranten de Nederlandse taal moesten leren. Voor zo’n opmerking werd je toen voor racist uitgemaakt. Maar ik was net begonnen bij de ‘Open Forumpagina’. Ik wilde die pagina optuigen, meer cachet geven. [...] In die opzet paste het om de bijdrage van Bolkestein te plaatsen. Natuurlijk kwamen er boze reacties van lezers – zo in de trant van: ik dacht ik een abonnement op *de Volkskrant* had genomen, maar ik krijg nu ‘de Bolkskrant’ in de bus. Sommige redacteuren dachten destijds nog in termen van: links is goed, rechts is slecht. Maar de hoofdredactie steunde me. [...] onderwerpen als het minderhedenbeleid leven wel in de samenleving. Je kunt ze natuurlijk onder tafel schuiven, maar dat werkt niet.’⁴⁵

Aldus besloot Arnold Koper het stuk te publiceren. In de opzet om de opiniepagina ‘meer cachet’ te geven, slaagde hij wonderwel. Het onderwerp minderheden leefde inderdaad in de samenleving. Dat bleek wel uit het aantal reacties: het Ministerie van Binnenlandse Zaken becijferde dat zo’n honderd artikelen werden geschreven in reactie op de uitlatingen van Bolkestein in de krant. Interessant is overigens dat Bolkestein, volgens de schrijvers van *Frits Bolkestein, portret van een liberale vrijbouter*, het stuk eerst aan het *NRC Handelsblad* had aangeboden, maar dat de redactie van die krant het stuk weigerde te plaatsen.⁴⁶

⁴³ F. Bolkestein, *Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt* (12-9-1991). Het artikel is als bijlage toegevoegd aan dit onderzoek.

⁴⁴ Ornstein & Van Weezel, *vrijbouter*, 144. F. Bolkestein, *de goede vreemdeling*, H.J. Schoo-lezing 2011 (Amsterdam 2011) 7.

⁴⁵ Ornstein & Van Weezel, *vrijbouter*, 144-145.

⁴⁶ Ornstein & Van Weezel, *vrijbouter*, 144-146. M.H. Mariën, *Maatschappelijk debat integratie, discussie minderheden in de pers* (Den Haag 1992).

Of het nu *NRC Handelsblad* of *de Volkskrant* was, het belangrijkste is misschien wel dat Bolkestein pogingen had gedaan zijn bijdrage in een wat meer links georiënteerde krant te publiceren. Zeker in die tijd was *de Telegraaf* de eerst voor de hand liggende optie voor een politicus van liberale zijde. Maar Bolkestein wilde een ander publiek bereiken; hij was op zoek naar een breder debat dan enkel roering in liberale kringen. Bolkestein zag als tegenstanders in het minderhedendebat de wat idealistischere en linksgeoriënteerde lezers van bijvoorbeeld *de Volkskrant*. Voor de VVD-politicus was het dus interessant zich in die speeltuin zo nadrukkelijk te melden. Zelf zegt hij daarover:

‘ik was blij dat *de Volkskrant* een artikel van iemand van de VVD plaatste. Ik had liever dat dat in *de Volkskrant* stond dan in *de Telegraaf*. Dat maakte de invloed die ervan uitging in progressieve kring groter. Ik merkte meteen dat het kringetjes in de vijver veroorzaakte.’⁴⁷

Toch is het interessant dat het artikel van Bolkestein uiteindelijk in *de Volkskrant* terecht komt en niet in *NRC Handelsblad*. Hoewel Bolkestein het niet bewust zo regisseerde, kwam zijn artikel in de meest linkse krant terecht. *de Volkskrant* stond in die tijd, nog meer dan *NRC Handelsblad* bekend als een progressieve, linkse krant. Bolkestein zegt het, naar mijn mening, dan ook goed dat het artikel ‘kringetjes in de vijver veroorzaakte’. Het kwam hem uiteindelijk erg goed uit dat *NRC Handelsblad* het artikel niet wilde plaatsen. Op toevallige wijze kwam het stuk dus terecht in *de Volkskrant*. Het is een goed voorbeeld van hoe toeval soms de politiek kan bepalen.

4.1. *Over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt*

In het kort stelde Bolkestein in zijn befaamde artikel dat de Europese beschaving en de liberale, westerse democratie – waarin kernwaarden zoals scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en afkeer van discriminatie waren verankerd – blijk gaf van een hogere vorm van beschaving dan die van de moslimwereld, die zulke kernwaarden niet koesterde.⁴⁸ Bolkestein stelde in zijn artikel dat de Europese beschaving daarom in hoger aanzien stond dan de islam. Hij herinnert aan de Rushdie-affaire, discriminatie van homoseksuelen in Saoedi-Arabië, gedwongen huwelijken en een uitspraak van een Turkse imam op de

⁴⁷ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 160.

⁴⁸ Bolkestein, ‘Integratie’.

Amsterdamse radio dat eenieder die zich tegen de islam keert gedood mag worden. Volgens Bolkestein zag Europa zich, door de niet afnemende immigratie uit moslimlanden, geconfronteerd met de volgende vraag: hoe moeten de islamitische minderheid en de niet-islamitische meerderheid zich tot elkaar verhouden? Volgens Bolkestein was er actie nodig om de liberale Westerse waarden te beschermen: het bestaande minderhedenbeleid ondermijnde de verworvenheden van de westerse cultuur. Moslims dienden zich aan te passen aan de Nederlandse waarden en normen. Het probleem van de integratie van minderheden moest 'met durf en creativiteit' worden aangepakt: 'er is een groot debat nodig waaraan alle politieke partijen deelnemen, over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt.'⁴⁹

Volgens Bolkestein zag de multiculturele samenleving zich geconfronteerd met haar grenzen. Bolkestein wilde een multiculturele samenleving die open stond voor pluralisme maar cultuurrelativisme verwierp. In het artikel concludeert Bolkestein dat behoud van eigen identiteit op gespannen voet staat met emancipatie in eigen kring. Het minderhedenbeleid moest enkel gericht zijn op integratie aldus de VVD-politicus. Het artikel fungeerde als startsein voor een grote en landelijke woordenstrijd.⁵⁰ Ien Dales, toenmalig minister van Binnenlandse Zaken, gaf het debat een officiële status mee door het debat het 'nationale minderhedendebat' te noemen.⁵¹ Volgens politicoloog Rob Witte voegde de regering, bestaande uit CDA en PvdA, daar als speciaal onderwerp de positie van jongeren uit minderheidsgroepen aan toe. Witte stelt dat het debat een brede maatschappelijke context had: 'men kan zelfs stellen dat in deze periode de voornaamste debatten plaatsvonden in verschillende columns in de dag- en weekbladen, en dat het institutionele debat daar steeds vaker 'achteraan hobbelde'.⁵² Bolkestein wist met zijn publicatie zijn naamsbekendheid enorm te vergroten en had een podium gecreëerd waar hij zijn ideeën over het voetlicht kon brengen.

De bijdrage van Bolkestein was overigens niet zo nieuw als de ophef eromheen suggereerde. Al in 1989 hadden officiële adviesorganen van de regering aan de overheid laten weten dat de overheid meer nadruk moest leggen op de individuele verantwoordelijkheid en plichten van allochtone burgers. Vlak voor de inbreng van Bolkestein had de Amsterdamse

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 144-145. B. Prins, *Vorbij de onschuld, het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000) 20-28. Bolkestein, 'Integratie'.

⁵¹ Prins, *Onschuld*, 27.

⁵² R. Witte, *Al eeuwenlang een gastvrij volk. Overheidsreacties op racistisch geweld in Nederland 1950 – 2009*. (Amsterdam 2010) 100.

hoofdcommissaris van politie, Eric Noordholt, nog beroering gewekt met opmerkingen over de vele illegalen in de Bijlmer en de hoge criminaliteit onder Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse jongeren. Door Bolkesteins bijdrage werd de sluimerende onvrede publieke onvrede en uiteindelijk publiek debat. Eigenlijk is het opvallendste aan dit debat misschien wel dat Bolkestein natuurlijk zowel bijval als kritiek kreeg, maar dat niemand zijn centrale stelling bestreed (integratie met behoud van eigen identiteit deugt niet). De ophef over de bijdrage van Bolkestein heeft dan ook veel meer te maken met de manier waarop hij het bracht dan sec met de verdediging van het westerse cultuurgoed.⁵³

In het eerder genoemde boek over Frits Bolkestein van de journalisten Leonard Ornstein en Max van Weezel komen collega-politici van Frits Bolkestein aan het woord. Zo sluit toenmalig prominent PvdA'er Ed van Thijn niet uit dat Bolkestein electoraal munt heeft proberen te slaan uit de onlustgevoelens bij de autochtone Nederlanders over migratie.

Ed van Thijn:

‘ik vind Frits absoluut geen racist. Hij is integer, zuiver op de graat. Maar hij heeft wel met vuur gespeeld. Frits is een kouwe kikker, hij kan lomp met mensen omgaan en daar heeft hij zich tegenover de minderheden aan bezondigd. Hij roerde in dezelfde put als Janmaat. Als je het hem op de persoon af vraagt, zal hij zeggen dat hij dat deed om extreemrechts te bestrijden. Hij probeerde Janmaat de pas af te snijden door een deel van diens programma over te nemen. Maar daar moet je mee uitkijken. Je weet nooit wat je oproept, welke geesten je losmaakt.’⁵⁴

⁵³ Prins, *Onschuld*, 22-27.

⁵⁴ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbuiter*, 148-149.

4.2. *Fingerspitzengefühl*

De eerste reacties op het debat over ‘wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt’ waren niet bemoedigend. Men vond dat Bolkestein te negatief over de minderheden was geweest. Minister D’Ancona (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) was één van de eerste, die reageerde en ze zei dat door Bolkesteins toedoen het minderhedendebat dreigde te ontsporen. Natuurlijk mocht Bolkestein een mening in het debat hebben, maar de minister vond het jammer dat de VVD-leider ‘zich niet aan een positieve boodschap had gewaagd’. Met die uitspraak nam de minister duidelijk een standpunt in het debat in, ze was dan ook verantwoordelijk voor een deelgebied van het minderhedenbeleid. Bolkestein reageerde een week later op de uitspraken van de PvdA-minister door tijdens een avond in Leiden te zeggen dat de minister ‘steeds achter de feiten heeft aangehold’.⁵⁵

In het boek van Van Weezel en Ornstein kijkt toenmalig woordvoerder Clemens Cornielje terug en bevestigt dat vele leden van de, zo niet de hele, VVD-fractie Bolkestein hadden afgeraden het onderwerp te publiceren. ‘Na publicatie, toen Bolkestein niet weg was te slaan uit de publiciteit, riep de hele partij: hij heeft het toch maar op de agenda gezet, heeft het toch gepubliceerd. Pas later riep de hele partij: hij heeft wel een goed Fingerspitzengefühl,’ aldus Cornielje.⁵⁶

Een belangrijke vraag die velen heeft beziggehouden, is waarom andere politieke partijen in die tijd het minderhedenvraagstuk in eerste instantie onberoerd lieten. Was Bolkestein nu werkelijk de Cassandra die hij later zei te zijn? Volgens de VVD-leider hebben andere politieke partijen de gelegenheid niet genomen om het thema bespreekbaar te maken en een politiek breder draagvlak te geven. Bolkestein aan het woord in het boek van eerdergenoemde journalisten:

⁵⁵ <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/1992/februari/11/bolkestein-wijst-kritiek-dancona-minderheden-af-7132460> (geraadpleegd 14-10-2014).

⁵⁶ *Ibidem*, 150.

‘in september 1990 hebben Van Mierlo, Wöltgens, Brinkman, Beckers en ik een reis naar Rusland gemaakt. Toen heb ik discreet bij hen aangekaart dat ik de migranten een belangrijk probleem vond. Ik weet nog precies waar ik dat gedaan heb: in Alma Mata, de hoofdstad van Kazachstan. Ik geloof dat ik alleen niet met Ria heb gepraat, maar de andere drie heb ik apart genomen. We zaten te wachten op de bus en toen heb ik gezegd: laten we even een blokje omlopen. Ik zei: het minderhedenprobleem is belangrijk, het zal de politieke agenda van de komende tien, twaalf jaar gaan bepalen. Het is een probleem dat één politieke partij overstijgt. [...] Maar PvdA, CDA en D66 vluchtten weg voor de discussie. Ik dacht: dit kan zo niet.’⁵⁷

Voor de tweede keer zien we hier dat de factor toeval belangrijk is. We zullen, verder in dit onderzoek, zien dat Bolkestein vrij gemakkelijk kon claimen dat hij degene was geweest die het onderwerp integratie op de agenda had gezet. Maar, in eerste opzet was Bolkestein dus van plan geweest om samen met de andere middenpartijen het onderwerp op de kameragenda te zetten. Toen ze niet thuis gaven, dacht Bolkestein: ‘dan doe ik het alleen’.

Vóór Bolkesteins bijdrage aan de minderhedenkwesie werd het publiek debat gedomineerd door het al genoemde minderhedenbeleid. Met een cultuur-relativistische benadering probeerde de overheid de minderheden in Nederland te laten integreren. Doordat Bolkestein het publiek debat naar zijn hand zette sloeg de discussie over integratie een nieuwe richting in. Volgens Arno Korsten deed Bolkestein daarmee als één van de eerste Nederlandse politici succesvol aan *framing*.⁵⁸ De laatste jaren horen we ontzettend veel over dit – ogenschijnlijk – nieuwe begrip dat uit Amerika is komen overwaaien. Het is goed om kort uiteen te zetten wat het begrip inhoudt.

⁵⁷ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 161-162.

⁵⁸ <http://www.arnokorsten.nl/PDF/Politiek%20en%20democratie/Scoren%20met%20woorden%2030313.pdf> (geraadpleegd 25-5-2014).

4.3. Mentale pakketjes

Framing impliceert, volgens Korsten, een taalstrategie in de vorm van een bijzonder verhaal, een discours dat gecommuniceerd wordt naar een breed publiek en blijft hangen bij dat publiek. Of zoals Sarah Gagestein, taalstratege, zegt: ‘frames zijn mentale pakketjes waaraan allerlei gevoelens, waarden, woorden en beelden en ervaringen gekoppeld zijn’.⁵⁹ De kracht van een frame zit dus niet alleen of voornamelijk in de feiten over een probleem en de richting van de oplossing, maar vooral in het gevoel dat het beeld oproept. Ten slotte is het goed om te benadrukken dat een frame een middel is om te zorgen dat kiezers of medepoliticsi achter het uitgedragen standpunt gaan staan en eventueel zelfs voor de partij kiezen die dat standpunt uitdraagt. Bolkestein nu, is het betoog van Korsten, gebruikte zorgvuldig de techniek van framing als middel om zich te onderscheiden van de rest. Hij wilde zijn verhaal duidelijk overdragen en met een heldere boodschap komen. Kenmerkend voor Bolkestein is zijn opmerking over de kracht van retoriek in de politiek: ‘wie de vorm beheerst is de inhoud meester’.⁶⁰

Toch denk ik dat Bolkestein niet welbewust aan framing deed in zijn artikel en het latere debat. Bolkestein koos eerder helder positie in een al gangbaar discours. Hij gebruikte in zijn uitingen nog steeds het gangbare woord ‘minderheden’. Bolkestein maakte zijn positie in het debat eerder duidelijk door te generaliseren en de dingen enigszins ondiplomatiek te zeggen. De belangrijkste reden dat er veel onrust en beroering ontstond naar aanleiding van het artikel in *de Volkskrant* was dat Bolkestein, een gerespecteerd fractieleider in de Tweede Kamer zo duidelijk positie koos in het debat en dat bovendien deed in de krant van zijn – toen – ideologische tegenstanders, *de Volkskrant*. Daarmee verwerp ik de idee van Korsten dat Bolkestein welbewust aan framing deed.

4.4. Nationaal minderhedendebat

Bolkestein kreeg inderdaad, in de woorden van zijn oud-medewerkers, een ‘orkaan’ aan reacties over zich heen.⁶¹ Toch waren zijn grootste tegenstanders het met hem eens dat het cultuurrelativisme op zijn retour was. De richting van het minderhedenbeleid stond niet ter discussie, wel de stijl en de manier waarop hij zijn standpunten had verwoord. Bolkestein zou met

⁵⁹ S. Gagestein, ‘Natuurram, bonuscultuur of kans: crisisframes – Waarom frames interpretatie beïnvloeden en waarom dit onvermijdelijk is’, *Bestuurskunde* 21/4 (2012) 11-21, aldaar 15.

⁶⁰ F. Bolkestein, ‘Wie de vorm beheerst, is de inhoud meester’, *Onze Taal* 2-3 (1998), 56-58.

⁶¹ Eppink, D.J., R. Leegte en J. Livestro, ‘Bolkestein treedt wars van politiek correctheid zijn tegenstander tegemoet’, *de Volkskrant* (4-4-2013).

onderbuik-gevoelens een negatieve klank geven aan de inhoud van het debat. Direct na de publicatie in *de Volkskrant* kopte diezelfde krant: 'Bolkestein bespeelt onzuivere gevoelens'.⁶² Maar toch wist Bolkestein een groot deel van de Nederlandse bevolking aan zich te binden. Een schriftelijke enquête onder de Nederlandse bevolking door het weekblad *Elsevier* onderstreepte dit. 'Bolkestein zou raak schieten met zijn uitspraken over minderheden.'⁶³ Minister Dales, verantwoordelijk voor het minderhedenbeleid, zag zich dan ook genoodzaakt te zeggen dat ze in de bijdrage van Bolkestein 'een goede aanzet zag voor een nationaal minderhedendebat' en ze maakte zoals gezegd de bijdrage van de VVD-politicus dan ook tot het startsein van dat debat.⁶⁴

Het artikel van Bolkestein bleek dus een succesvolle zet: direct na de publicatie lokte het een storm aan reacties uit en ook in de jaren daarna gaf het onderwerp aanleiding tot belangrijke verschillen van mening in de Tweede Kamer en het publieke discours van prominenten. In het volgende hoofdstuk kijken we nauwkeuriger naar de reacties die zijn publicatie opriepen en het nationale minderhedendebat.

⁶² Bagci, S. K., 'Bolkestein bespeelt onzuivere gevoelens' *de Volkskrant* (14-9-1991).

⁶³ Elsevier (30-11-1991).

⁶⁴ Rath, J., 'De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van 'etnische minderheden', *Beleid en Maatschappij*, 19 /5 (1992) 252-265, aldaar 255.

5. Publieke discussie over de bijdrage van Bolkestein

In de media waren er twee vormen van reacties op de bijdrage van Bolkestein. In de eerste groep reacties wordt Bolkestein geprezen omdat hij het onderwerp van de integratie van minderheden bespreekbaar heeft gemaakt. Deze groep vindt dat men eerst te omzichtig met het onderwerp is omgegaan uit angst voor beschuldiging van onverdraagzaamheid of racisme. De tweede groep reacties staat haaks op de eerste groep en vindt dat Bolkestein onderbuik-gevoelens heeft bespeeld met zijn stuk in *de Volkskrant*. Sommigen van deze groep vinden dat Bolkestein een eng volksgevoel oproept dat extreemrechts in de kaart kan spelen.⁶⁵

Zoals gezegd ontketende Bolkestein een debat dat meer dan een jaar duurde. Vertegenwoordigers van verschillende minderhedenorganisaties kwamen in opstand tegen Bolkestein en verweten hem de moslimcultuur te stereotyperen. Bolkestein werd een gebrek aan kennis van de minderheidsgroepen verweten en de vertegenwoordigers hekelden het standpunt van Bolkestein dat verlies van eigen cultuur en identiteit noodzakelijk is voor integratie en emancipatie. Bovendien zou Bolkestein opportunistisch te werk zijn gegaan en negatieve gevoelens over etnische minderheden aangewakkerd hebben en gelegitimeerd hebben. Verontwaardigde ingezondenbrievenschrijvers merkten op dat ook Nederlanders regelmatig de wet overtreden en dat er een Nederlandse politieke partij bestond waar vrouwen geen lid van mochten worden en dat de katholieke kerk nog steeds vrouwen uitsloot van het religieuze ambt.⁶⁶ Enkele redactionele commentaren van kranten stelden vast dat Bolkestein tegenstrijdige dingen zei: de volledige assimilatie van etnische minderheden was in strijd met de door hem zo geprezen liberale beginselen.⁶⁷

Het meest opvallend in het debat is eigenlijk dat óók de critici het eens waren met de centrale boodschap van Bolkestein: met de belangrijke westerse waarden als vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie en het principe van non-discriminatie kon niet gemarchandeerd worden. Er zijn zeer weinig reacties die het cultuurrelativisme, waartegen Bolkestein zo fel van leer trok, verdedigden. Het meningsverschil zat in de definitie van wat nu precies het probleem is. Bolkestein vond het probleem de bedreiging van westerse waarden door de islam en vond dat het cultuurrelativisme van progressief Nederland deze bedreiging indirect ondersteunde door niets

⁶⁵ Bagci, 'Gevoelens'.

⁶⁶ *de Volkskrant* (10-9-1991)

⁶⁷ *NRC Handelsblad* (14-9-1991).

tegen het probleem te willen doen. Zijn tegenstanders vinden het probleem eerder welke ruimte minderheden moeten krijgen voor de beleving van hun eigen religieuze en etnische identiteit, terwijl diezelfde minderheden tegelijkertijd geacht werden volwaardig deel te nemen aan de moderne westerse samenleving. Zo bezien zijn beide partijen voorstander van een open en pluralistische samenleving. Voor- en tegenstanders verschilden echter van mening over de vraag hoe die samenleving omgaat met minderheden en welke toon politici moesten aanslaan in dit debat.

In het publieke debat dat ontstaat naar aanleiding van de publicatie van Bolkestein zien we dat zowel de voor- als de tegenstanders zich bedienen van drogredenen, voornamelijk van het stromanargument.⁶⁸ Bolkestein enerzijds positioneert zich door alarmistisch te spreken en ietwat overdreven toekomstbeelden te schetsen die volgens hem realistisch zijn als er nu niet wordt ingegrepen. Zijn tegenstanders mengen zich al snel in publiek debat door in vele reacties in kranten en tijdschriften te wijzen op voornamelijk de vrijheden die iedere burger in Nederland heeft. Daarmee zeiden ze impliciet dat Bolkestein al te lichtzinnig met deze belangrijke vrijheden omging. Maar alle ophef in de media legde Bolkestein geen windeieren.

Bolkestein bevestigde door zijn inbreng in het debat zijn imago als nuchter en zakelijke politicus nog eens. Hij presenteert zich als een man die taboes wil doorbreken en voor wie duidelijkheid boven alles gaat. Bolkesteins visie wordt, in commentaren, geprezen als een volwassen voorbeeld van duidelijkheid tegenover een twijfelende overheid die geen keus durft te maken. Bolkesteins tegenstanders vallen hem op een aantal punten aan. Ik beschrijf hier de twee belangrijkste argumenten van Bolkesteins tegenstanders.⁶⁹

5.1. Tolerantie?

NRC Handelsblad stelt in een redactioneel commentaar dat het artikel van Bolkestein veel te ver gaat: 'realiteitszin en inzicht zijn gevraagd, niet een kruistocht'.⁷⁰ Hoogleraar Politieke Wetenschappen Stuurman relateert in een artikel in *de Volkskrant* dat tolerantie als waarde zou ontspruiten aan de liberale traditie. Liberale grondleggers als Locke en Stuart Mill vonden bijvoorbeeld respectievelijk dat atheïsten en katholieken niet te dulden waren en dat paupers in

⁶⁸ <http://www.sjsu.edu/depts/itl/tour/tourfrm2.html> (geraadpleegd 20 mei 2014).

⁶⁹ Prins, *Onschuld*, 29-30.

⁷⁰ *NRC Handelsblad* (14-9-1991).

een overbevolkt land niet mochten trouwen en geen kinderen mochten krijgen.⁷¹ Rabbijn Van der Kamp vraagt zich af of de roep om volledige integratie niet juist wordt ingegeven door een angst de eigen waarden te verliezen: is dat nu wel zo tolerant? Erger nog vindt Van der Kamp de negatieve toon van Bolkestein. Bolkestein gaat niet zorgvuldig om met de islamitische medemens en stelt daardoor een verkeerd precedent. Door alleen over de problemen met buitenlanders te schrijven is de kous van de integratie niet af, aldus de rabbijn.⁷²

Michel Hoebink van de Wereldomroep stelt dat het beginsel van verdraagzaamheid het morele fundament van de Europese cultuur is en vindt de bijdrage van Bolkestein daarom niet een toonbeeld van verdraagzaamheid. 'In een poging de eigen culturele waarden te beschermen tegen vermeende bedreigingen van buiten, vormt het Europese fundamentalisme zelf een bedreiging voor die waarden,' aldus Hoebink.⁷³ De redactie van *NRC Handelsblad* vult aan: scheiding van kerk en staat hangt samen met het grondrecht van vrijheid van levensovertuiging en vrijheid van meningsuiting, juist van de afwijkende. Men kan dat recht niet serieus nemen zonder culturele identiteit vergaand te erkennen, inclusief de islam.⁷⁴

Jurist Berkel beschrijft dat Bolkestein een grondrecht in het geding heeft gebracht, namelijk dat van de godsdienstvrijheid. Door Bolkesteins aanval op de islam stelt hij ook de godsdienst ter discussie. Het vrij belijden van godsdienst (dus zonder de intentie die in te willen perken) is een recht en daarom zegt Berkel dat de niet-islamitische meerderheid zich zal moeten aanpassen aan het recht van vrijheid van godsdienst van de islamitische minderheid.⁷⁵

Minderhedenvertegenwoordigers roeren zich, vanzelfsprekend, ook. Ze vinden de boodschap van Bolkestein 'eenzijdig, ondeskundig, niet nagedacht', zo vat *de Stem* samen.⁷⁶ Bolkestein diskwalificeert de hele groep moslims en niet op een analytische manier, maar op een 'populistische, laag-bij-de-grondse manier,' zegt Mohammed Rabbae, directeur van het centrum voor buitenlanders.⁷⁷ Minderhedenvertegenwoordiger Bagci: 'Met een bewijsvoering als die van Bolkestein kan ook het Nederlandse volk van alles ten laste worden gelegd.'⁷⁸ Een tweede belangrijk discussiepunt in de media ging over het gelijkheidsbeginsel en hoe dat te interpreteren.

⁷¹ *de Volkskrant* (21-9-1991).

⁷² *Trouw* (16-10-1991) & *Elsevier* (25-01-1992).

⁷³ *NRC Handelsblad* (14-10-1991).

⁷⁴ *NRC Handelsblad* (14-9-1991).

⁷⁵ *NRC Handelsblad* (14-9-1991).

⁷⁶ *de Stem* (10-9-1991).

⁷⁷ *de Volkskrant* (10-9-1991).

⁷⁸ *de Volkskrant* (14-9-1991).

5.2. *Logica van de minderheden*

Is iedereen gelijk of heeft een minderheid eigen rechten en plichten? Dat debat komt in de media expliciet naar voren en wordt besproken als het dilemma tussen twee logica's: die van de logica van de gelijkheid en de logica van de minderheden. Stuurman vindt dat Bolkestein de twee te strikt tegenover elkaar plaatst. Wanneer in het beleid een combinatie van de twee zit, is dat volgens hem de beste politiek. Volgens Stuurman valt de logica van de gelijkheid in haar tegendeel uit als ze tot het uiterste wordt doorgevoerd terwijl de logica van de minderheden ook gevaren in zich heeft: in het uiterste geval wordt het een filantropische vorm van apartheid.⁷⁹

NOS-radioredacteur van het programma 'Marokkanen in Nederland' Ali Lazrak vindt het tot dan toe gevoerde minderhedenbeleid discriminerend omdat het integratie tegenhoudt. Volgens hem heeft het minderhedenbeleid gefaald omdat de wetenschappers en adviseurs die aan de fundamenteën van dat beleid stonden niet in goed contact staan met de minderheden zelf. Die komen alleen via woordvoerders van stichtingen en adviesorganen aan het woord. Omdat ze betaald worden met gemeenschapsmiddelen legitimeren ze het beleid en zijn ze niet te porren voor veranderingen.⁸⁰

Ed van Thijn, de burgemeester van Amsterdam, aarzelt geen moment als hem gevraagd wordt wat hij vindt van het begrip integratie met behoud van eigen cultuur. Hij stelt dat hij daar goed mee overweg kan. Het '...is namelijk precies het verschil tussen assimilatie en integratie. Integratie zonder behoud van eigen identiteit is simpelweg assimilatie. Migranten moeten zelf uitmaken of ze hun eigen identiteit willen vasthouden. Het is niet aan de overheid dat af te pakken. Bovendien blijven we maar denken dat bepaalde culturele minderheden er maar één identiteit op na houden. Als je alleen maar kijkt naar alle verschillende culturele en religieuze opvattingen binnen de Joodse gemeenschap. En mag het asjeblijft?'⁸¹ Daarmee slaat de oud-burgemeester de spijker op zijn kop. Ook in het huidige debat wordt nog vaak over dit (vermeende) dilemma gesproken.

Socioloog Jan Rath vindt dat het tot dan gevoerde minderhedenbeleid contraproductief heeft gewerkt omdat leden van een minderheidsgroep niet op eigen kwaliteiten worden beoordeeld maar in eerste instantie worden gezien als lid van een etnische minderheid. Jan Rath

⁷⁹ *de Volkskrant* (21-9-1991).

⁸⁰ *de Volkskrant* (1-10-1991).

⁸¹ *de Volkskrant* (26-10-1991).

spreekt over het ‘minderhedenbedrijf van categoriale welzijnsvoorzieningen en inspraakorganen’. David Pinto, directeur van het intercultureel instituut te Groningen, ondersteunt Jan Rath: ‘de integratie wordt belemmerd door het zorgbeleid, dat ieder initiatief vanuit de minderheden zelf de kop indrukt’.⁸²

⁸² *Utrechts Universiteitsblad* (19-9-1991). *NRC Handelsblad* (18-10-1991).

6. Populisme

Over populisme staan de hedendaagse kranten vol en iedereen heeft er wel een mening over. Uit een krantendatabase zoals Lexis Nexis blijkt, volgens historicus Koen Vossen, ‘...dat er zeker sinds 2002 nauwelijks een dag voorbij ging zonder dat die term in de gedrukte media werd gebruikt’.⁸³ Toch heeft het begrip nog wel bestaanswaarde en ik bestrijd dan ook, net als Koen Vossen, al diegenen die vinden dat het begrip populisme teveel tot containerbegrip is geworden. ‘Er bestaan wel meer ‘-ismen’ in de politiek die door niemand zijn opgeëist, maar die nochtans verhelderend kunnen werken’.⁸⁴ Over wat het precies is, bestaan vele verschillende ideeën en evenzoveel definities. Toch lijken onderzoekers het erover eens dat er bij populistten altijd de overtuiging heerst dat er een sterke morele tegenstelling bestaat tussen twee homogene groepen: het deugdzame volk en de corrupte elite. Populisten zijn – uiteraard – de belichaming van het deugdzame volk en verheerlijken het volk consequent.⁸⁵

Vossen presenteert in zijn werk nog een aantal kenmerken waaraan we populistten kunnen herkennen. Die andere kenmerken zijn volgens Vossen te zien als verschillende smaakversterkers die kunnen worden toegevoegd aan het populistisch basispakket. Ze zijn niet exclusief voorbehouden aan populistten. Volgens Vossen verdienen alleen politici of politieke bewegingen die al deze kenmerken in zich verbonden hebben het predicaat populistisch.⁸⁶

Belangrijk bij populistten is de hang naar conspiratisme. Een populist kan zich in zijn taalgebruik en optreden bijvoorbeeld bedienen van vermeende theorieën van samenzwering. De elite, die uit verschillende groepen bestaat, verzint onderlinge verschillen om vervolgens door middel van ingewikkeld taalgebruik en vage procedures de eigen positie te kunnen handhaven. Deze samenzwering kan zich ook uiten door middel van een derde metapersonage, bijvoorbeeld een welbewust door de elite bevoordeelde groep in de samenleving die buiten het ware volk valt.

⁸³ K. Vossen, ‘De populistische verleiding, hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat’, *S&D* 9 (2009) 19-25, aldaar 19.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ K. Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici’, *Res Publica* 4 (2009) 437-465, aldaar 439. C. Mudde, *Populist radical-right parties in Europe* (Cambridge 2007) 23. P.A. Taguieff, ‘Political Science confronts Populism’, *Telos* 103/1 (1995) 9-43, aldaar 30-36.

⁸⁶ Vossen, ‘Populistisch’, 440.

De populist kan zich in dat geval opstellen als klokkenluider, met de wil om de bevoordeelde groep te ontmaskeren.⁸⁷

Een andere smaakversterker is de voorkeur voor een stijl die als volks kan worden gedefinieerd. De politicus bedient zich van een toon en een stijl die dicht bij het volk ligt en als authentiek wordt ervaren. Deze stijl drukt naast een ogenschijnlijke verbondenheid van de politicus met het volk ook de bewondering voor ‘de gewone man’ uit. Het verhaal van de politicus wordt in korte en krachtige termen gepresenteerd, gelardeerd met persoonlijke ervaringen, en er worden logische en concrete oplossingen voorgesteld. Deze stilistische smaakversterker zien we in de politiek vaker, ook buiten het populisme om.⁸⁸

Populisten presenteren zich bovendien als de woordvoerder van het – vaak deugdzame volk – en bestrijden de in hun ogen corrupte elite. Populisten willen een democratie met zo min mogelijk drempels en beperkingen en menen dat de – homogene – wil van het volk luid en duidelijk moet klinken. De door populistten gepresenteerde tegenstelling tussen volk en elite wordt in morele termen beschreven. Bij de populist staat het volk centraal. Het volk wordt verheerlijkt als de drager van alle deugden. Het volk wordt geacht een centrale mening te hebben en een sterke wil. De populist vertaalt dit in politieke besluiten die volgens hem of haar daadwerkelijk gebaseerd zijn op de wil van het volk. Allerlei problemen die door de elite als complex, onoplosbaar of als voldongen feit worden gepresenteerd, zijn volgens populistten op te lossen met een dosis gezond verstand. Populisten geloven erin dat de superieur geachte wil van het volk het beste tot zijn recht komt als de bestaande elite wordt vervangen en de democratie hervormd. Referenda, maar ook het toevertrouwen van de macht aan een charismatisch leider zijn hier instrumenten voor.⁸⁹ Volgens Vossen is een laatste belangrijk element het voluntarisme of een sterk voluntaristisch discours: de elite heeft het bestuur van een land nodeloos complex gemaakt. Daarvanuit geredeneerd kunnen, dankzij gezond verstand en ogenschijnlijk simpele oplossingen, internationale afspraken en verdragen en bureaucratische procedures zomaar aan de kant worden gezet.⁹⁰

⁸⁷ Vossen, ‘Populistisch’, 440.

⁸⁸ Ibidem, 441.

⁸⁹ Ibidem, 441-443.

⁹⁰ Ibidem, 441.

6.1. Bolkestein langs de meetlat

Vossen zet met zijn artikel de verschillende kenmerken van populisme op een rij en brengt daarmee een hanteerbaar overzicht van zeven kenmerken van populisme, waarvan de eerste twee zeer belangrijk zijn en de andere vijf minder belangrijk. Het zijn achtereenvolgens: anti-elite, volksverheerlijking en conspiratie, volksheid, directe democratie, charismatisch leiderschap en voluntarisme.⁹¹ Daarmee wordt door Vossen een soort ideaaltype van een populist beschreven. Voor deze benadering waarbij ik, voornamelijk aan de hand van Bolkesteins betoog in *de Volkskrant*, de populistische kenmerken in kaart breng, biedt Vossen mij een handig instrument. Verderop zal ik overigens nog een aantal bijdrages van Bolkestein in het debat analyseren. Ik gebruik hierbij publieke bijdrages en ga niet uit van partijdocumenten et cetera. Het gaat mij om de persoon Bolkestein en zijn manier van politiek bedrijven. Ik definieer populisme hier dan ook als politieke stijl en niet, zoals sommige wetenschappers, als overtuiging. Door populisme als politieke stijl te definiëren is populisme in principe politiek kleurloos en is het enkel ‘een manier om aan politiek te doen’. Daarmee kan een politicus dus een bepaalde ideologie aanhangen en die ideologie populistisch over het voetlicht brengen wanneer hij of zij daar behoefte aan heeft. Ik zie populisme in dit onderzoek als een concept dat terug te vinden is in uiteenlopende politieke ideologieën: door het als politieke stijl te gebruiken, wordt het begrip breed toepasbaar. Met politieke stijl bedoel ik alles wat het acteren en de performance van een politicus betreft. Populisme is echter wel meer dan enkel een laagje om een inhoudelijk betoog: populisme als politieke stijl staat voor een set ideeën over hoe politiek bedreven kan worden. Een belangrijk kenmerk is dat de band tussen spreker en publiek over het algemeen intens is. Populisme als politieke stijl kenmerkt zich tevens door simpele en directe taal die een demagogisch karakter heeft. Het kijken naar populisme als politieke stijl heeft als voordeel dat het breed toepasbaar is en het biedt ons empirisch houvast omdat we populisme als een bepaalde vorm van discours kunnen opvatten. Het is echter belangrijk ons te realiseren dat in een benadering van populisme als politieke stijl de opvatting verweven zit dat populistten mogelijk iets anders zeggen dan hun politieke aspiraties daadwerkelijk zijn.⁹² Dit gezegd hebbende, is het nu interessant om te bekijken of en welke kenmerken van Vossen te herkennen zijn in het betoog van Bolkestein over de integratie van minderheden.

⁹¹ Vossen, ‘Hoe populistisch’, 443.

⁹² J. Jager, *De stem van het Volk, populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006) 49-57.

Want die kenmerken zijn zeker aanwezig, zij het niet allemaal even duidelijk. Erg duidelijk is het kenmerk conspiratie in de tekst te lezen. Bolkestein werpt zich op als klokkenluider en presenteert verschillende – al dan niet nabije- schrikbeelden als er nu niet ‘met lef’ over integratie wordt gesproken. De alarmistische toon is duidelijk herkenbaar in Bolkesteins betoog. Zo kan Nederland volgens hem niet passief afwachten hoe zich de komende zeshonderd jaar zullen ontwikkelen. Het is belangrijk nu te handelen, want er is een forse immigratie op gang gekomen. Bolkestein spreekt van een ‘volksverhuizing’, waarmee hij overigens volkse en duidelijke taal spreekt. Verder spreekt Bolkestein van het ‘verdedigen’ van onze cultuur ‘tegen andersluidende aanspraken in’. En we kunnen ons bovendien ‘niet veroorloven ons te vergissen’: ‘ontwikkelingen die nu in gang komen, zetten zich vast en worden onomkeerbaar. Vrijheden die nu met recht worden geëist, zullen tientallen jaren lang hun gevolgen hebben en waarschijnlijk nog veel langer.’ Bolkestein presenteert een nabij toekomstbeeld op een dreigende manier. De immigrant uit een moslimland wordt door Bolkestein in zijn betoog impliciet aangewezen als het meta-personage dat de elite welbewust in stand houdt. Bolkestein presenteert zich – in dit betoog – als klokkenluider en doet dat op een gewiekste manier: hij houdt de andere politieke partijen (de elite) dicht bij zich door aan het eind op te merken dat ‘een groot debat nodig [is] waaraan alle politieke partijen deelnemen.’

In het betoog van Bolkestein zijn twee andere kenmerken ook aanwezig, zij het iets minder nadrukkelijk dan dat van de conspiratie. Bolkestein bedient zich van een min of meer volkse stijl en heeft een hang naar voluntarisme. Die volkse stijl laat zich het best herkennen doordat Bolkestein duidelijke taal gebruikt: de negatieve voorbeelden uit de moslimlanden worden extra duidelijk neergezet. Het betoog is sterk nationalistisch opgezet: de Europese waarden en de vermeende bedreiging van die waarden staan centraal. Ook dat is een sterk volkse manier om over minderhedenproblematiek te praten. De hang naar voluntarisme komt het best tot uitdrukking waar Bolkestein de voorbeelden die hij geeft presenteert als zijnde representatief voor de hele islam. Later nuanceert hij zich wel weer en noemt het ‘excessen’, maar in de kern vindt Bolkestein de waarden van de moslimlanden getuigen van een minderwaardiger cultuur dan de Europese.

In dit betoog van Bolkestein komt volksverheerlijking niet nadrukkelijk voor, in latere optredens zegt Bolkestein wel dat onderwerpen die in ‘kroeg en kerk’⁹³ over de tong gaan, ook in de politiek besproken moeten worden. Ook de tegenstelling elite en volk komt niet nadrukkelijk

⁹³ *NRC Handelsblad*, (12 -9-1991). Het interview werd gehouden door D. Eppink.

naar voren in dit betoog van Bolkestein, met name omdat hij aan het eind de elite (de politieke partijen) oproept samen een groot debat te starten, daarmee heeft hij wel weer een alarmistische toon. Over directe democratie en charismatisch leiderschap horen we Bolkestein niet in dit betoog.

Het betoog van Bolkestein laat zich volgens de kenmerken van Vossen in onderstaand schema samenvatten, waarbij ik de kenmerken score door middel van het toekennen van een ++ tot een --.

Anti-elite	+/-
Volksverheerlijking	-
Conspiratie	++
Volkse toon	+
Directe democratie	-
Charismatisch leiderschap	-
Voluntarisme	+/-
Alarmistisch	+

Bolkestein scoort +/-, + of ++ bij vier van de zeven kenmerken van Vossen. Daarbij heb ik een extra kenmerk toegevoegd, namelijk een alarmistische toon. Alle kenmerken zijn ‘smaakversterkers’, de twee hoofdkenmerken van Vossen zijn niet aanwezig in dit betoog van Bolkestein. Toch is de uitkomst interessant: op basis hiervan lijkt Bolkestein zich te bedienen van populisme als politieke stijl: hij gebruikt populisme als middel om zijn boodschap te brengen. In de kern is Bolkestein geen populist, maar als uitvoerend middel gebruikt hij het. Historicus Henk te Velde stelt dat er in de Nederlandse politiek geen populistische traditie terug te vinden is. Populisten in en rondom ons parlement zijn ‘een kortstondige beweging’. Met de publicatie van het betoog over minderheden gebruikt Bolkestein echter wel een populistische techniek. Interessant voor verder onderzoek is de vraag welke en hoeveel politici in het Nederlandse parlement populisme als politieke stijl gebruikt hebben en welke invloed Bolkestein in dat geheel gehad heeft.⁹⁴ Dit onderzoek gaat nu echter verder op een andere invalshoek om naar het minderhedendebat van 1991 te kijken. Naar mijn mening koos Bolkestein er welbewust voor om een opiniestuk over integratie te schrijven – in plaats van een interruptie of debat in het parlement. Die keus van Bolkestein had alles te maken met zijn intellectuele manier van politiek bedrijven, die ik – in dit onderzoek – in verband breng met een Italiaanse communist.

⁹⁴ H. te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot populisme* (Amsterdam 2010) 245-262.

7. Culturele hegemonie

De Italiaanse communist Gramsci was een intellectueel, geboren in 1891, die een uitgesproken mening had en fel gekant was tegen de leider van het Italië van zijn tijd, Mussolini. Hij werd dan ook al snel gevangengezet om zijn uitspraken tegen *Il Duce* en zat vast van 1929 tot aan zijn dood in 1937. Bij de voorbereiding van zijn begrafenis wist zijn zus de notitieboekjes naar buiten te smokkelen die hij in de cel had volgeschreven. Ze zijn bekend komen te staan onder de titel *Prison Notebooks* en ze zijn volgeschreven met Gramsci's belangrijkste ideeën.⁹⁵

Wat nu heeft Gramsci te maken met Frits Bolkestein. Hoewel, in eerste instantie, de wereld van Gramsci zich lastig laat vergelijken met de tijd waarin Frits Bolkestein het minderhedendebat initieerde, is de belangrijkste erfenis van de Italiaanse intellectueel van waarde voor dit onderzoek. Gramsci introduceerde namelijk het concept culturele hegemonie. Van Weezel en Ornstein, op hun beurt, beschrijven in hun boek over Bolkestein de VVD-politicus als 'de eerste Gramsciaanse denker in de Nederlandse politieke geschiedenis' omdat hij volgens hen uit was op culturele hegemonie boven politieke macht.⁹⁶ Dat nu heeft mij aan het denken gezet. Was Bolkestein dat wel? En als hij de eerste Gramsciaanse denker was, hoe zat dat dan voor het minderhedendebat dat hij initieerde? Was Bolkestein met het debat uit op direct institutionele, politieke macht of op intellectuele dominantie? Na 1989, onder leiderschap van Bolkestein, werden de liberale ideeën korte tijd de overheersende ideeën in politiek Nederland. Het zou dus goed kunnen dat Van Weezel en Ornstein raak schieten door de VVD-leider vanuit Gramsciaanse optiek te beschouwen. Aan de andere kant is het maar de vraag in hoeverre de theorie van culturele hegemonie Bolkestein past als een jas. En, wat houdt die theorie van culturele hegemonie eigenlijk in? Om die laatste vraag te beantwoorden is het goed om terug te gaan naar de intellectueel communist Gramsci.

Hoewel Gramsci zonder meer Marxistische ideeën had, kunnen we zijn theorieën niet traditioneel Marxistisch noemen. Waar traditionele marxisten meer overtuigd waren van economisch determinisme - oftewel de gedachte dat het kapitalisme vanzelf zou instorten en dat daarna de arbeiders de macht eenvoudig konden grijpen - was Gramsci niet overtuigd van dit finalistisch denken. Gramsci's doel was om tot een theoretische analyse te komen van de – voor hem – nabije Italiaanse geschiedenis, die hij zag als een ontwikkeling van klassenstrijd, die echter

⁹⁵ A. Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, Q. Hoare en G. Nowell Smith ed. En vert. (Londen 1971).

⁹⁶ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbouter*, 14.

de vorm van een passieve revolutie had aangenomen. Gramsci's theorie van culturele hegemonie vormde hier volgens hem de verklaring voor. Daarmee formuleerde hij een duidelijk andere theorie dan de klassieke marxist die uitging van een klassenstrijd tussen massa en elite. Omdat Gramsci weinig ontwikkelingen zag die tot deze vorm van klassenstrijd zouden leiden, introduceerde hij de theorie van de culturele hegemonie.⁹⁷

Volgens deze theorie maakt de heersende bovenklasse de sociale patronen die voor hen ideologisch wenselijk zijn, (namelijk de idee dat van een bovenklasse en een lagere klasse) door middel van culturele waarden dominant. Doordat de samenleving – en dus de massa en de elite – verbonden raken door dit systeem van culturele waarden, worden revolutionaire neigingen, volgens de theorie van Gramsci, steeds verder buiten de orde geplaatst. De elite is in Gramsci's opvatting in de samenleving niet alleen politiek of militair overheersend, maar manifesteert zich juist dominant in de civiele maatschappij door middel van intellectueel en moreel leiderschap: oftewel culturele hegemonie. Wie hegemonie wil verkrijgen moet andere sociale groepen in de strijd betrekken en zal zich op een algemeen belang moeten beroepen.⁹⁸ Hoewel Gramsci zelf in zijn *Prison Notebooks* geen duidelijke definitie van het concept culturele hegemonie geeft, althans niet expliciet, kunnen we de volgende uitspraak van hem als definitie van culturele hegemonie gebruiken:

‘...the ‘spontaneous’ consent given by the great masses of the population to the general direction imposed on social life by the dominant fundamental group; this consent is ‘historically’ caused by the prestige (and consequent confidence) which the dominant group enjoys because of its position and function in the world of production’.⁹⁹

Dus volgens Gramsci is er sprake van culturele hegemonie wanneer de massa instemmend reageert op de koers die de elite maatschappelijk wil varen. Die consensus over de (eventueel nieuwe) koers ontstaat vooral omdat er een elite is die van oorsprong een dominante positie en functie in de samenleving bekleedt, die haar macht geeft. Die elite kan haar macht, volgens de Italiaanse marxist, het best behouden en benutten als ze haar overwicht rechtvaardigt door haar ideeën op te leggen aan de samenleving door middel van een moreel debat. De elite zal naar

⁹⁷ S. Jones, *Antonio Gramsci* (New York 2006) 13-27 en 57-60. T. Lesniak, ‘Ideology, politics and society in Antonio Gramsci’s theory of hegemony’ in: *Hybris* 16 (2012) 82-92, aldaar 85-88.

⁹⁸ Jones, *Gramsci*, 57-81.

⁹⁹ Gramsci, *Notebooks*, 12.

overeenstemming moeten streven tussen de dominante klasse en de klasse die zij overheerst, over waarden, normen, percepties en overtuigingen die bijdragen aan de bestaande verdeling van rijkdom en macht en de mate waarin men een afwijkende mening mag hebben. Daartoe moet de elite zich constant wenden tot die waarden, normen, percepties en overtuigingen: ze moet het debat erover voeden en daar moreel richting en leiding aan geven. Dat betekent volgens Gramsci overigens niet dat in de samenleving geen ontevredenheid kan bestaan: stakingen en protesten horen volgens Gramsci bij de samenleving, maar dit soort onvrede is eerder een roep om aandacht - we willen dat er geluisterd wordt – dan een directe aanzet tot revolutie.¹⁰⁰

Hegemonie is dus te omschrijven als een cultureel of intellectueel middel met als doel instemming te produceren voor de dominantie van een bepaalde groep of idee. De dominantie van die bepaalde sociale groep manifesteert zich op twee manieren: als overheersing in de enge zin van het woord en als intellectueel en moreel leiderschap dat noodzakelijk is voor het behoud van de dominantie. Anders gedacht, vanuit Gramsci: voordat de macht gegrepen kon worden moest eerst gezorgd worden voor een sociale integratie van de eigen cultuur en ideologie van diegene of de groep die de macht wilde grijpen. Een bepaald wereldbeeld, met concepten, structuren en waarden moest dus eerst dominant worden alvorens men regeringsmacht kon winnen: eerst moest moreel leiderschap worden verkregen. Politieke actie was dus in de woorden van Gramsci eerst en vooral een culturele competitie. Degene die vooraan stond in die culturele competitie kon zijn ideeën laten zegevieren en kon dan zelf de natie scheppen.¹⁰¹

6.2. Bolkestein langs de meetlat

Terug naar 1991, terug naar Bolkestein. Was hij uit op intellectuele macht voor politieke macht? Initieerde hij het debat welbewust om daarna er politiek munt uit te kunnen slaan in de Tweede Kamer? In ieder geval pakte Bolkestein het door hem gesignaleerde probleem van de minderheden aan door het debat moreel te voeden met zijn betoog in *de Volkskrant*. Daarmee initieerde hij een heftig debat waarin hij veel instemming ontmoet. Op Gramsciaanse wijze stelde hij het probleem aan de kaak. In die zin kunnen we Bolkestein dus als een volgeling van Gramsci beschouwen. Ook later zien we dat Bolkestein consensus met andere partijen zoekt en 'het probleem van de minderheden' wil depolitiseren en gezamenlijk aan wil pakken. Tegelijkertijd bouwt hij zo verder aan een gedachtegoed dat breder gedeeld wordt in de Nederlandse politiek

¹⁰⁰ Jones, *Gramsci*, 57-81.

¹⁰¹ Jones, *Gramsci*, 42-56.

en samenleving. Dat het debat over minderheden nu nog steeds heftig gevoerd wordt, lijkt genoeg te zeggen: Bolkestein heeft op Gramsciaanse wijze moreel leiding gegeven aan het debat.

En het volk dan? Hadden die zich op Gramsciaanse wijze geroerd om de machthebbers duidelijk te maken dat ze vonden dat naar hen geluisterd moest worden? Volgens Bolkestein wel: hij noemt het probleem van de minderheden een onderwerp dat voortdurend over de tong gaat ‘in kroeg en kerk’. Omdat die geluiden in het land leven, heeft Bolkestein gehandeld en getracht het debat te starten door het stuk in *de Volkskrant*. Bolkestein over de mensen in het land, in een interview uit 2006: ‘... ik weet dat mensen willen dat er naar hen wordt geluisterd. Als je naar hen luistert en dan vervolgens uitlegt dat het niet kan wat zij willen, is men al voor 50% tevreden. Maar er werd niet geluisterd. Ze hadden het idee dat iedereen aan hen voorbijliep [...] Men zag het wel, Dittrich, Van Mierlo, Kok en de anderen, maar ze mochten het niet zien. Ze hadden het taboe geïnternaliseerd.’¹⁰²

Bolkestein signaleerde dus een onrust onder de mensen in het land en reageerde daarop. Vanuit Gramsci gedacht zou je kunnen zeggen dat hij, als onderdeel van de elite, handen en voeten gegeven heeft aan dat debat, tegelijkertijd is hij ook degene die geluisterd heeft naar de gevoelens van onvrede. Eerst roept hij zijn collega-politici op om samen het debat te starten, als die niet reageren, plaatst hij het stuk solo in *de Volkskrant*. Daarna, zoals we zullen zien, roept hij opnieuw op het probleem gezamenlijk op te pakken en te bespreken. Bolkestein is de persoon die moreel leiding geeft aan dat debat, tegelijkertijd is hij ook degene die geluisterd heeft naar de gevoelens van onvrede. ‘Veel mensen hebben het over minderheden, maar weinig mensen hebben het over de autochtone minderheden in arme wijken in de grote steden, die leven in een allochtone meerderheid,’ zei hij in een televisie-interview.¹⁰³ Door het op deze manier aan te pakken zorgt Bolkestein er bovendien voor dat zijn wereldbeeld (de islam gaat niet samen met Europa) dominant besproken wordt in het debat. In die opzet is hij wonderwel geslaagd: nog steeds wordt het debat beheerst door deze propositie. Bolkestein toonde zich een Gramsciaans denker.

¹⁰² <http://www.willemijndicke.nl/statisch/2006%20BW3.pdf> (geraadpleegd 10-9-2014).

¹⁰³ Prins, *Onschuld*, 31. Prins citeert uit een televisie-interview van Bolkestein met Ton Elias in ‘De Vierde Kamer’, uitgezonden op 13 september 1991 bij RTL4.

Bolkesteins Gramsciaanse manier van politiek bedrijven in deze casus toont zich ook in zijn verdere carrière. Hij schreef een boek, getiteld 'De intellectuele verleiding',¹⁰⁴ - overigens één van de vele boeken die hij schreef - , hij kreeg de Thorbeckeprijs voor politieke welsprekendheid, werd in 2004 hoogleraar aan de Technische Universiteit Delft en mengde zich – vooral tot voor kort – ook na zijn politieke carrière nog veelvuldig in het publieke debat. Doorheen heel zijn carrière lijkt Bolkestein meer op zoek te zijn naar brede intellectuele, publieke erkenning dan naar sec de politieke macht. Als leider van een coalitiepartij had hij er begin jaren negentig voor kunnen kiezen om een ministerspost te bekleden, maar hij koos ervoor om in de kamer te blijven om het VVD-geluid te laten horen. Zo bleef hij actief bezig met het voeren van het publieke debat met zijn pennenvruchten. En daarom was het – achteraf gezien – helemaal niet verrassend dat hij in 1991 ophef veroorzaakte met zijn stuk over de integratie van minderheden. Hij deed gewoon wat hij dacht dat hij moest doen als politicus. En aldus schreef hij het bewuste artikel. In dat artikel sprak hij overigens in een bijzonder discours. Zijn taal was afgestemd op zijn boodschap, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

¹⁰⁴ F. Bolkestein, *De intellectuele verleiding* (Amsterdam 2011)

7. Nieuw realisme

Baukje Prins, een Nederlandse filosofe, signaleert in een artikel uit 2002 en in haar boek *Voorbij de onschuld* een nieuw specifiek genre van spreken in het Nederlands publiek debat over de multiculturele samenleving, dat geleidelijk aan overheersend is geworden.¹⁰⁵ Ze introduceert als term voor dit genre het begrip ‘nieuw realisme’. Voor Baukje Prins is dit genre een verklaring voor bijvoorbeeld het opschuiven van de Nederlandse politiek aan het begin van dit millennium naar een conservatieve rechtse meerderheid. Vanaf het begin werden politici die zich bedienden van het genre nieuw realisme ervan beschuldigd met hun taalgebruik extreemrechts in de kaart te spelen maar, zo constateert Baukje Prins, ‘ondanks deze morele verontwaardiging werden steeds meer elementen van het genre in het alledaagse politieke en publieke discours opgenomen’.¹⁰⁶

De term nieuw realisme verwijst vooral naar een stijl van spreken en schrijven van degene die zich hiervan bedient. De retoriek van de spreker of de schrijver is bewust gekozen en is doorspekt met redekunstige en stilistische middelen. De schrijver of spreker doet een beroep op ons verlangen naar waarheid, objectiviteit en onpartijdigheid. De term nieuw realisme is daarmee meer dan enkel een begrip waarmee verwezen wordt naar het waarheidsgehalte van een verslag of boodschap, het is een manier van praten.¹⁰⁷

Prins stelt dat verhalen over de werkelijkheid niet onschuldig zijn: verhalen die we vertellen beïnvloeden de werkelijkheid op hun beurt. De retoriek die gebruikt wordt in een bepaald debat – neem bijvoorbeeld het minderhedendebat – is dus belangrijk omdat de werkelijkheid ermee gekleurd wordt. In navolging van Foucault stelt Prins dat de moderne mens enerzijds vrij soeverein gebruik kan maken van woorden en van onze taal, maar dat anderzijds de taal ook gebruik van ons maakt. Met iedere zin die we uiten boren we lagen van betekenis aan die een grote invloed kunnen hebben op de sociale en symbolische wereld waarin we leven. Shotter stelde al dat taal een manier van handelen is, waarmee we onszelf en de wereld vormgeven.¹⁰⁸ Daarmee heeft taal dus een performatief effect. Iemand die zegt: ‘ik beloof’ of ‘ik zweer’ heeft, met die taalhandeling, daadwerkelijk een belofte gedaan of een eed gezworen. Ook andere taalhandelingen zoals beschrijven, constateren of onthullen – niet toevallig zijn deze typerend

¹⁰⁵ B. Prins, *Voorbij de onschuld, het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000). B. Prins, ‘Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme’, *Migrantenstudies* 18/4 (2002) 241-254.

¹⁰⁶ Prins, ‘Realisme’, 244.

¹⁰⁷ Prins, *Onschuld*, 14-15.

¹⁰⁸ J. Shotter, J., *Conversational Realities, constructing life through language* (Londen 1993).

voor het nieuw realisme – hebben die performatieve dimensie.¹⁰⁹

Onze taal en ons spreken hebben dus meer kracht dan we aanvankelijk zouden denken. Door te zeggen, door dingen een naam te geven, verlenen we zekerheid aan zaken en door over een fenomeen te spreken geven we het een plaats in de ordening van onze wereld. Maar taal is meer dan enkel een middel om zaken en fenomenen te zeggen. De taal die we gebruiken heeft voor ons als individuele gebruiker een eigen geschiedenis die we moeten accepteren. Met elk woord dat we uitspreken appelleren we aan die geschiedenis en zo wordt de betekenis van onze woorden gekleurd. Daarmee geven we onze boodschap aan anderen een extra betekenis mee.

Een voorbeeld hiervan is het spreken over ‘doorbreken van taboes’. Nieuwe realisten claimen maar al te graag taboes te willen doorbreken. Het louter constateren dat een bepaald taboe bestaat, betekent al dat men het aan het doorbreken is: immers het taboe wordt bespreekbaar gemaakt. En juist hier toont zich de meerwaarde van retoriek voor de nieuw-realist: het bespreekbaar maken of doorbreken van een taboe is een veilige zaak. Geen weldenkend mens zal bezwaar aantekenen wanneer iemand een taboe probeert te doorbreken. In de woorden van Baukje Prins: ‘...een taboe bestaat alleen voor degene die er mee af wil rekenen, nooit voor degenen van wie men zegt dat ze het hanteren’.¹¹⁰ Hier toont zich de kracht van de retoriek in het spreken over taboes. Tegen het doorbreken van een taboe kan iemand in een debat zich enkel verweren door te spreken over beschaafde en juiste omgangsvormen of te waarschuwen voor nadelige effecten als het taboe doorbroken wordt. Daarmee erkent de verdediger het taboe echter wel en maar al te makkelijk zal de nieuw-realist dan iemand aanvallen op het moedwillig in stand houden van taboes uit (bijvoorbeeld) politieke correctheid.¹¹¹

Een nieuw-realist maakt de wereld snel zwart-wit en zal zijn tegenstander maar al te graag als een naïeve idealist bestempelen die uitspraken altijd beoordeelt op (politieke) wenselijkheid en correctheid. Daarom bedienen nieuw-realistieken zich graag van het retorische gemak van het taboe, dat de naïeve idealisten niet willen doorbreken omdat ze de waarheid niet onder ogen willen zien, aldus de nieuw-realistieken. Nieuw-realistieken zijn altijd mensen die moedig iets aan de kaak durven te stellen en ze reserveren dan ook in hun handelen voor zichzelf het vermogen tot rationeel en onbevooroordeeld redeneren. Hun tegenstanders, de idealisten, negeren met hun taalgebruik werkelijkheden: er bestaat niets zolang we er maar niet over praten. De idealisten roepen dan ook

¹⁰⁹ Prins, ‘Realisme’, 244-250. Prins, *Onschuld*, 16.

¹¹⁰ Prins, *Onschuld*, 17.

¹¹¹ *Ibidem*, 15-17.

graag op tot omzichtig taalgebruik. Nieuw-realisten beroepen zich bovendien vaak op de Nederlandse identiteit die volgens hen modern, open en tolerant behoort te zijn. Voor een toehoorder is dit beroep op de Nederlandse waarden interessant omdat het appelleert aan ons verlangen naar zuiverheid.¹¹²

7.1. *Bolkestein langs de meetlat*

Vanuit deze nieuw-realistische kijk is het dus niet zozeer van belang om te kijken hoe de werkelijkheid is, als wel hoe taal de werkelijkheid mede vormgeeft. In navolging van Prins is het daarom interessant om vanuit deze optiek naar het betoog van Bolkestein en zijn verdere rol in het minderhedendebat te kijken. Zoals gezegd ziet Prins in Bolkestein een vertegenwoordiger van een nieuw genre van spreken in de Nederlandse politiek, namelijk dat van de nieuw-realist. Als we accepteren dat er aan het begin van de jaren negentig een zekere consensus was ontstaan over de noodzaak om de sociaaleconomische integratie van immigranten prioriteit te geven, met behoud van culturele en godsdienstige identiteit, dan is het gemakkelijk te begrijpen dat Bolkestein in zijn artikel in 1991 flinke beroering veroorzaakte door een diametraal andere mening te verkondigen. Bolkestein vond dat de in Nederland levende moslims de Westerse waarden als hun waarden moesten overnemen.

Volgens Prins heeft het nieuw-realisme vier duidelijke kenmerken. Als eerste presenteert de auteur of spreker zichzelf als iemand die de feiten onder ogen durft te zien en die taboes wil doorbreken. Ten tweede presenteert de woordvoerder zich als spreekbuis van de ‘gewone man’. Als derde presenteert de nieuw-realist zich als hoeder van nationale identiteit. Ten vierde hebben nieuw-realist een aangeboren afkeer van de linkse progressieve elite die het publieke discours zou censureren. Hoe zit dat voor Bolkestein en zijn bijdrage in de Volkskrant?

In zijn bijdrage presenteert Bolkestein zich als iemand die de feiten onder ogen durft te zien: ‘met lef’ moet het ‘probleem van de integratie’ worden aangepakt. In zijn stuk presenteert Bolkestein een hele reeks negatieve feiten over de islam, zoals de ter dood veroordeling van Rushdie, de behandeling van vrouwen en de rol van een vreemdeling in Saoedi-Arabië. Terwijl nieuw-realist deze waarde voorop zetten in hun retoriek (de waarheid moet verteld worden), golden bij de tegenstanders emancipatie, solidariteit en diversiteit als belangrijkste waarden. De meeste discussies over de multiculturele samenleving spelen zich overigens af tussen deze genres

¹¹² Prins, *Onschuld*, 15-30.

van spreken, aldus Prins.¹¹³ Een spreekbuis van de gewone man is Bolkestein niet expliciet in zijn betoog. Toch heeft hij later wel gezegd dat hij het onderwerp graag uit de taboesfeer van Den Haag wilde halen en daarmee publiekelijk maken: ‘het vraagstuk van minderheden is een probleem dat voortdurend over de tong gaat in kroeg en kerk. Als dat niet genoeg wordt weerspiegeld in Den Haag dan zeggen de kiezers: waarom zou ik nog stemmen?’.¹¹⁴

Bolkestein appelleert veelvuldig aan de Nederlandse nationaliteit die gestoeld is op Europese waarden en hij ziet de immigratie vanuit moslimlanden als een bedreiging daarvoor. ‘Over bovengenoemde fundamentele politieke beginselen – scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie – kan niet worden gemarchandeerd. Ook niet een klein beetje,’ zegt hij in zijn stuk in *de Volkskrant*. Volgens Prins heeft een ware nieuw-realist een afkeer van het links-progressieve. In de bijdrage van Bolkestein is dit niet te merken: Bolkestein is niet expliciet negatief over deze groep. Hij roept zelfs op tot een debat met alle politieke partijen. Aan de andere kant wilde Bolkestein graag in een linkse krant publiceren. Toch is hij nergens expliciet tegen links Nederland gekant, eerder tegen de heersende politiek die het probleem volgens hem niet wilden aanpakken. Ook de kenmerken van het nieuw-realisme en de mate waarin ze bij Bolkestein aanwezig zijn, laten zich in een schema samenvatten:

Feiten onder ogen / taboe benoemen	++
Spreekbuis gewone man	+/-
Hoeder nationale identiteit	++
Afkeer links-progressieven	-

Baukje Prins ziet Bolkestein als belangrijk vertegenwoordiger van het nieuw-realisme. Ik ben het niet volledig met haar eens. Volgens de redenering van Prins lijken alle vier de kenmerken belangrijk voor een nieuw-realist. Ik ben tijdens dit onderzoek niet overtuigd geraakt van een bij Bolkestein aanwezige afkeer van links-progressief Nederland. Evenmin ben ik ervan overtuigd geraakt dat Bolkestein de spreekbuis van de gewone man is. In dit debat wist hij zeggen wat in Nederland leefde. Maar tegelijkertijd deed hij dat op een hoog niveau en zelfs enigszins genuanceerd.

De oplettende lezer zal het opgevallen zijn dat nieuw-realisme en populisme veel met elkaar te maken hebben. Zowel bij populisme als bij het nieuw-realisme is er sprake van duidelijke taal

¹¹³ Ibidem, 23-31.

¹¹⁴ *NRC Handelsblad*, (12-9- 1991). Het interview werd gehouden door D. Eppink.

en wordt er geluisterd naar het volk. Ook is voor beide een charismatisch leider nodig, of iemand die zich voor korte tijd zo presenteert. De nieuw-realist zal zich presenteren als hoeder van de nationale identiteit, de populist als luisteraar van het volk. Het is goed om dat hier te benadrukken. Als we beide begrippen combineren in relatie tot het politiek acteren van Bolkestein dan zien we dat ze ontzettend veel met elkaar te maken hebben. Bolkestein verdedigt in het debat de nationale identiteit tegen buitenlanders en maakt duidelijk dat de gevestigde politiek steken laat vallen. Hij is een opinieleider, die in dit debat de woordvoerder van de gewone man is. Daarmee vertoont Bolkestein tegelijkertijd ook symptomen van een nationaal-populist.

8. Algemene Politieke Beschouwingen 1991

In september 1991 had Bolkestein zijn stuk gepubliceerd in *de Volkskrant*. Nog geen maand later waren de Algemene Politieke Beschouwingen. Jaarlijks is dit één van de belangrijkste debatten die de Tweede Kamer voert met de regering en met elkaar. Besproken worden de plannen die het kabinet voor de komende periode heeft gepresenteerd. Het is het moment voor politieke partijen om in het parlement hun visie voor de komende jaren uiteen te zetten. Een goed moment voor Bolkestein om nogmaals het minderhedenprobleem aan te kaarten.

Een jaar eerder hadden de kranten Bolkestein negatief beoordeeld na zijn optreden als kersverse fractieleider bij de Algemene Politieke Beschouwingen. Bolkestein zelf vond zijn optreden ook niet goed, in een interview met persbureau ANP vergeleek hij zichzelf met 'l'homme de l'escalier': de man die de trap afloopt en zich dan pas realiseert wat hij had moeten zeggen. Hij had het gevoel dat hij jammerlijk had gefaald. Vanaf dat moment is hij, samen met zijn woordvoerder Cornielje, gaan oefenen om alerter en beter te kunnen debatteren. Vanaf het begin van zijn aantreden als fractievoorzitter had Bolkestein echter zijn doelen wel duidelijk voor ogen. De VVD moest de partij worden die de lange termijn in de gaten hield en durfde vooruit te kijken. In het boek van Van Weezel en Ornstein zegt hij daarover 'ik dacht wel: wat mij ligt, is belangrijke thema's aansnijden'.¹¹⁵

8.1. Nationale aanpak

De Algemene Politieke Beschouwingen van 1991 zijn een goed moment om opnieuw te kijken naar het politiek optreden van Bolkestein en zijn raakvlakken met de kenmerken van populisme, Gramsciaanse politiek en nieuw-realisme. Tegelijkertijd is het interessant om de reacties van zijn collega's en de minister-president hier weer te geven. Bolkestein komt tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen op 8, 9 en 10 oktober 1991 als eerste aan het woord, als fractievoorzitter van de grootste oppositiepartij. Na enige minuten spreken komt hij toe aan het minderhedenbeleid en hij zegt:

¹¹⁵ Ornstein & Van Weezel, *Vrijbuiter*, 132.

‘Mijn fractie beschouwt het minderhedenprobleem als één van de grootste uitdagingen van de komende tien of twintig jaar. Wie ziet wat er gebeurt in de landen om ons heen, houdt zijn hart vast en hoop dat zich dat niet in Nederland herhaalt. [...] Vanuit die bezorgdheid kom ik tot de volgende vragen en opmerkingen. Ik stel evenwel voorop dat onze opvattingen voorlopig zullen zijn en dat wij met aandacht zullen luisteren naar hen die er anders over denken.’¹¹⁶

Naar de bijdrage in eerste termijn van de leider van de oppositie – immers Bolkestein was fractievoorzitter van de grootste oppositiepartij – wordt goed geluisterd door journalisten en medepolitici. Het is het moment voor Bolkestein om zich te profileren. Natuurlijk moet hij iets zeggen over het minderhedendebat en dat doet hij dan ook. Opvallend is wel dat hij in het parlement zijn woorden zorgvuldig kiest en vooral de hand reikt naar de andere partijen: het is vooral belangrijk om te praten met elkaar, en verschillende opvattingen te delen. De eerste zinnen van zijn betoog laten zich makkelijk linken aan conspiratie en zijn alarmistisch van toon: we willen niet de weg volgen die de andere landen hebben gevolgd. Bolkestein toont zich verder een politicus die de feiten onder ogen ziet en een hoeder van de nationale identiteit: klaarblijkelijk vreest Bolkestein dat Nederland ingrijpend kan veranderen als het minderhedenprobleem niet wordt aangepakt.

In zijn betoog laat Bolkestein tevens merken dat hij verder wil met het minderhedendebat en drastisch andere keuzes wil maken: ‘volgens berichten in de pers heeft de minister-president enige weken geleden gezegd dat moslims hun eigen cultuur in Nederland moeten kunnen bewaren zolang hun leiders maar voor de overheid aanspreekbaar blijven op het gedrag van sommigen in de groep’. Dat is natuurlijk het klassieke model van de pacificatie-democratie [...] Deze opvatting spreekt ons zeer bepaald niet aan.’¹¹⁷ Opnieuw zet Bolkestein zich af tegen het cultuurrelativisme.

¹¹⁶ Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 7-318 (8-10-1991). beschouwingen TK 7.

¹¹⁷ *Ibidem*.

Hoewel het logisch is dat Bolkestein op dit moment, in zijn eerste termijn, het standpunt van zijn fractie duidelijk maakt en zich tegelijkertijd afzet tegen de minister-president, zijn belangrijkste opponent, is zijn bijdrage ook enigszins verrassend. Hij zet zich namelijk in belangrijke mate af tegen het CDA en in mindere mate op de PvdA, opdat moment ook regeringspartij. Blijkbaar ziet Bolkestein met name het CDA als de hoeder van het cultuurrelativisme, dat hijzelf zo verachtelijk vindt.

Aan het eind van zijn inbreng in de eerste termijn van de Algemene Politieke Beschouwingen zegt Bolkestein:

‘Alvorens mijn betoog af te ronden, herhaal ik was ik zojuist heb gezegd. Wij zullen met aandacht luisteren naar alle redelijke argumenten van anderen. Wij zullen ons laten overtuigen, als hier reden toe is. De minderhedenproblematiek is zo ernstig dat zij de reikwijdte van een enkele partij overstijgt. Vandaar dat wij aandringen op depolitisering van dit vraagstuk door middel van een nationaal debat. Voor vrijblijvendheid noch taboes zal hierbij ruimte zijn. [...] Ik ben blij dat de minister van Binnenlandse Zaken de handschoen oppakt, zoals zij gisteravond heeft gezegd en dat zij op korte termijn een forum voor een dergelijke discussie zal bieden. De integratie van minderheden vereist een nationale aanpak. Anders bereiken we dit doel niet.’¹¹⁸

8.2. *Reacties tijdens Algemene Politieke Beschouwingen*

Opnieuw toonde Bolkestein zich in dit debat genuanceerd en was zijn doel duidelijk: een nationaal debat over minderheden met elkaar voeren. Het probleem oversteeg ‘de reikwijdte van een enkele partij’¹¹⁹. Het is duidelijk belangrijk voor Bolkestein dat het onderwerp wordt gedepolitiseerd. Zowel aan het begin van zijn betoog als aan het eind van zijn betoog, noemt hij zijn wil om het debat te depolitiseren. Voor Bolkestein is dat een logische gevolgtrekking: hij heeft het onderwerp op de agenda gezet en daarmee de agenda bepaald en wil nu met alle andere partijen in overleg. Dat hij het onderwerp op de politieke agenda heeft gekregen, is zijn grootste verdienste geweest. Hier toont hij zich opnieuw een politicus naar Gramsciaans beginsel. Bolkestein is uit op het meer dwingend betrekken van minderheden bij de Nederlandse samenleving door middel van integratie en wil dit doel bereiken door voornamelijk het

¹¹⁸ Ibidem, 7-319.

¹¹⁹ Ibidem.

intellectueel en politiek debat te voeden met deze gedachte. Tegelijkertijd stuurt hij daarmee het debat. Opvallend is dat in het parlement relatief weinig wordt gereageerd en geïnterrupteerd tijdens het betoog van Bolkestein aangaande het minderhedenbeleid.

Mevrouw Beckers-de Bruijn (GroenLinks) is de eerste die Bolkestein interrupteert in zijn betoog, maar al snel blijkt dat zij een vraag heeft die niet over minderheden gaat. Bolkestein vraagt haar ernaar en mevrouw Beckers-de Bruijn reageert als volgt: ‘naar het betoog over de minderheden heb ik met belangstelling geluisterd’¹²⁰. Klaarblijkelijk is Beckers-de Bruin het niet stellig oneens met Bolkesteins proposities. In haar eigen bijdrage komt ze er evenwel ook niet op terug. Janmaat (Centrumdemocraten) pleegt de volgende interruptie en vraagt Bolkestein waarom hij geen hardere aanpak voorstaat. Bolkestein reageert afwijzend: ‘uw partij wil dat mensen weggaan, wij willen dat ze integreren in onze samenleving. [...] U hebt zichzelf buiten de discussie geplaatst. Een dialoog tussen ons is onmogelijk.’¹²¹ Een duidelijk antwoord van Bolkestein, en in lijn met de reacties van andere partijen uit die tijd op de Centrumdemocraten.

Brinkman van het CDA wijst in zijn bijdrage in eerste termijn op het belang van integratie in eigen kring: ‘Wie hier wil leven, moet kleur bekennen maar onze Grondwet kent gelukkig ook pluralisme van opvattingen, met wat ik nu maar noem een zekere soevereiniteit in eigen kring.’ Van Mierlo wijst er in zijn bijdrage op dat Nederland niet het monopolie heeft op bepaalde waarden, zoals vrijheid van meningsuiting en gelijkheid van rechten. Bovendien wordt er ook door autochtone Nederlanders gezondigd tegen deze rechten. Wöltgens van de PvdA noemt, in navolging van Bolkestein, migratie ‘één van de allergrootste vraagstukken van de komende decennia’¹²². Wöltgens zegt:

‘Collega Bolkestein heeft onlangs de positie van minderheden in Nederland aan de orde gesteld. Ik heb daar eerlijk gezegd geen probleem mee. Ik denk wel dat hij iets van begripsverwarring heeft gecreëerd. Integratie is naar mijn gevoel niet gelijk te stellen aan volledige culturele aanpassing. De terecht door hem aangedragen universele waarden zijn, juist omdat ze universeel zijn, dus niet als specifiek westers aan te duiden. In sommige reacties op Bolkestein wordt de indruk gewekt dat er een taboe zou rusten op een discussie over de positie van minderheden, over rechten en plichten. Daar ben ik het niet

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, 7-321.

¹²² *Ibidem*, 7-345.

mee eens. In elk geval vind ik dat er geen taboe op zou moeten rusten. Mijn kritiek is niet zozeer moreel als wel zakelijk van aard. Ik wil collega Bolkestein en de andere democratische partijen voorstellen om de zakelijke discussie over het minderhedenbeleid te voeren met de afspraak dat het boeken van politiek gewin over de rug van migranten heen het enige taboe zal zijn.¹²³

Bolkestein reageert hierop door te zeggen dat hij in *de Volkskrant* gepleit had voor cultureel pluralisme, en niet voor volledige culturele aanpassing. Met het voorstel de discussie zakelijk te voeren is hij ‘akkoord’¹²⁴. Bolkestein en de PvdA-leider lijken het evenwel redelijk eens. Wöltgens brengt geen grote bezwaren te berde.

Op 9 oktober, een dag later, reageert minister-president Ruud Lubbers (CDA). Enige minuten lang spreekt hij over het ‘vraagstuk van de minderheden en de integratie ervan in onze samenleving’¹²⁵. Allereerst verdedigt hij dat het kabinet wel degelijk al beleid had opgezet voor minderheden en dat de discussie al door hen op gang gebracht is. Daarna maakt hij de opmerking dat Nederland geen immigratieland is. Ook staat integratie volgens de premier al jarenlang centraal in het beleid. Daarna herhaalt de premier nog eens het beleid van het kabinet: het integratiebeleid van het kabinet is een emancipatiebeleid en leidraad daarbij is dat emancipatie in eigen kring belangrijk is voor het kabinet. In tweede termijn zegt Bolkestein het volgende:

‘zonder twijfel blijven er nog verschillen van inzicht, maar ik geef er de voorkeur aan om daar nu niet op in te gaan. Ik wil het te berde gebrachte door de anderen hier nog eens goed overwegen. Ondertussen ben ik nieuwsgierig naar het forum dat de minister van Binnenlandse Zaken zal bieden voor het nationale debat waar ik om heb gevraagd’¹²⁶

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 8-348 (9-10-1991).

¹²⁶ Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 9-446 (10-10-1991).

Populisme		Nieuw-realisme	
Anti-elite	--	Feiten onder ogen / taboe benoemen	++
Volksverheerlijking	--	Spreekbuis gewone man	-
Conspiratie	+	Hoeder nationale identiteit	+/-
Volkse toon	-	Afkeer links-progressieven	--
Directe democratie	-		
Charismatisch leiderschap	-		
Voluntarisme	+/-		
Alarmistisch	+		

Als we de Algemene Politieke Beschouwingen overzien dan blijkt dat Bolkestein zich genuanceerder en voorzichtiger heeft opgesteld qua toon en inhoud dan in zijn artikel in *de Volkskrant*. Waar het artikel als hoofddoel had het debat open te breken en op gang te brengen, lijkt de bijdrage tijdens de Algemene Beschouwingen toch vooral gericht op het zoeken en houden van politiek draagvlak. Voor de VVD'er is het belangrijk dat het onderwerp politiek op de agenda blijft: Bolkestein is uit op een groot nationaal debat. Bolkesteins bijdrage laat zich in bovenstaand schema samenvatten, waarbij het interessant is dat Bolkestein op alle kenmerken minder scoort dan in zijn bijdrage in *de Volkskrant*.

Toch is dat niet gek. Bolkestein was immers uit op een nationaal debat over het minderhedenbeleid. Het onderwerp, het debat en zijn uitgangspunten in dat debat had hij in zijn artikel uitvoerig beschreven. Voor de publieke opinie (en dus ook voor de politiek) was het duidelijk wat Bolkestein beoogde met dit debat: hij wilde het taboe op een negatieve visie op de islam, immigratie en integratie doorbreken. In eerste instantie ontstond er een heftig debat in kranten en tijdschriften: veel mensen wonden zich op over de stellingname van Bolkestein. Bolkestein bereikte echter wel dat er veelvuldig in de openbaarheid over zijn uitgangspunten gepraat werd. In tweede instantie, in het hiervoor beschreven debat, bleken veel mensen toch Bolkesteins aanpak te omarmen en steunden ze zijn plan voor een nationaal debat. Voordat het Bolkestein het onderwerp beschreven had in *de Volkskrant* was het onderwerp een politiek taboe, nadat het Bolkestein het onderwerp op de agenda had gezet, was het één van de belangrijkste thema's van de Algemene Politieke Beschouwingen en de media in die tijd. Bolkesteins artikel in *de Volkskrant* bleek een knap staaltje agendasetting te wezen. Daarmee had Bolkestein op Gramsciaanse wijze het onderwerp geclaimd. Na de Algemene Politieke Beschouwingen is de

propositie van Bolkestein een jaar lang nog op verschillende momenten en plekken onderwerp van gesprek. In 1992 schrijft Bolkestein een terugblikkend artikel in, opnieuw, *de Volkskrant*.

9. Publicatie in 1992

Op 5 september 1992 publiceert Bolkestein een nieuw opiniestuk in *de Volkskrant* waarin hij terugkijkt op een jaar debat over minderheden. De VVD-er kijkt in dit stuk zakelijk terug op het door hem geïnitieerde minderhedendebat. Overigens betwijfelt Bolkestein dat hij het debat heeft gestart, wel claimt hij dat hij het debat in de nationale politiek op gang heeft gebracht. Bolkestein blikt terug op een aantal belangrijke momenten uit een jaar minderhedendebat. Zo is hij tevreden dat minister Dales eind maart 1992 aan de Tweede Kamer schreef dat ‘een aantal fundamentele waarden niet onderhandelbaar is.’¹²⁷

In het verdere vervolg van het artikel kijkt Bolkestein kritisch terug op het debat. Hij verzet zich nogmaals tegen het idee van integreren in eigen kring: ‘door de sociaaleconomische achterstand zou een islamitische zuil probleemcumulatiegebied worden.’¹²⁸ Bolkestein kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Lubbers een voorstander is van integratie in eigen kring en valt de premier hier, in zijn opiniestuk, beschaafd op aan. De zeer gematigde toon van Bolkestein doorheen het hele stuk valt sowieso enorm op, in vergelijking met zijn stuk uit 1991. Het lijkt de gedachte te versterken dat Bolkestein met zijn stuk in 1991 een brandende lont in een kruitvat heeft gestoken en daarna enkel heeft gezorgd dat de boel bleef branden door het debat te voeden met zijn politieke bijdrages en opiniestukken. Een ander opvallend detail aan dit stuk is dat Bolkestein nauwelijks over minderheden spreekt en des te meer over allochtonen. Door het woord minderheden te vermijden en het woord allochtoon te gebruiken, laat Bolkestein ook met zijn manier van spreken duidelijk merken dat in zijn ogen voor het cultuurrelativisme – de ideologische basis van het minderhedenbeleid – geen ruimte meer is.

Extra aandacht heeft Bolkestein in dit tweede opiniestuk voor de situatie van allochtonen op de arbeidsmarkt. Enerzijds wil hij dat de overheid door middel van een wetsontwerp werkgevers stimuleert om allochtone werknemers in dienst te nemen. Tegelijkertijd vond hij dat die werknemers zich dan ook hadden aan te passen aan hun nieuwe werkomgeving (‘dus geen vakanties van drie maanden in Marokko’¹²⁹). Bolkestein biedt in zijn opiniestuk allochtonen de helpende hand en vindt dat de overheid zich moet verplichten inburgeringscontacten te stimuleren. Maar, vreemdelingen moesten zich ook aanpassen aan Nederlandse waarden.

¹²⁷ F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam 1992) 199.

¹²⁸ *Ibidem*, 200.

¹²⁹ *Ibidem*, 204.

Bolkestein verzet zich in zijn opiniestuk tegen de volle gevangenissen, waar allochtone jongeren de meerderheid uitmaken en wie een ernstig delict pleegde moest naar het land van herkomst kunnen worden teruggezonden. Bolkestein is tevreden met de anti-discriminatiecode die er door samenwerking met GroenLinks gekomen is.

9.1. *Hernieuwde oproep*

Bolkesteins alarmistische toon van 1991 lijkt geheel verdwenen te zijn, tot aan het slot van het artikel. Bolkestein signaleert dat de toestroom van migranten naar Nederland onverminderd doorzet en beticht het kabinet ervan geen passend beleid te hebben. Bolkestein blijft het debat over deze zaken moeizaam vinden: ‘De angst voor racist te worden uitgemaakt heeft de discussie te lang gefrustreerd. Maar wie verontrusting negeert, voedt het ressentiment dat hij wil bestrijden. Met mijn artikel heb ik een illusie verstoord: de illusie van de Goede Vreemdeling.’¹³⁰ Over de kwaliteit van het debat, zegt hij: ‘Velen hebben mij bekritiseerd om wat ik niet heb gezegd.’¹³¹ Al eerder heb ik in dit onderzoek kort gesproken over de drogreden van de stroman. Bolkestein lijkt gesignaleerd te hebben dat het debat heftig gevoerd werd. Bolkestein lijkt zijn tegenstanders te verwijten dat ze het debat niet zuiver hebben gevoerd. Tot slot doet Bolkestein nogmaals een herhaalde oproep aan de Nederlandse politiek: ‘Ik heb [...] gezegd dat de minderhedenproblematiek de belangrijkste politieke zaak was van de komende tien of twintig jaar, die de kracht of reikwijdte van een enkele partij ruimschoots oversteeg. Een jaar geleden heb ik dat in de Tweede Kamer herhaald. Ik zeg het nu weer. Geen partijpolitiek steekspel dus. [...] als we dit probleem niet goed aanpakken zal het nageslacht ons erom vervloeken.’¹³²

Bolkesteins bijdrage in 1992 is een verschil van dag en nacht met zijn artikel uit 1991. Bolkestein spreekt van ‘allochtonen’ in plaats van ‘minderheden’. Hij lijkt een intellectuelere toon aan te slaan dan in zijn eerste artikel, is niet of nauwelijks alarmistisch. Van de notie ‘de islam als kwade godsdienst’ is in zijn tweede artikel niets terug te vinden. Alarmistisch wordt zijn tweede bijdrage pas als Bolkestein spreekt over hoge toestroom van immigranten naar Nederland. Veelvuldig complimenteert Bolkestein de Nederlandse politici en beleidsmakers met de behaalde resultaten en tot slot doet Bolkestein opnieuw een appel op zijn mede-politici om het debat breed te blijven voeren.

¹³⁰ *Ibidem*, 208.

¹³¹ *Ibidem*, 208.

¹³² *Ibidem*, 208-209.

10. Gevolgen

Het minderhedendebat of debat over integratie en immigratie was in de jaren negentig drastisch veranderd ten opzichte van de periode daarvoor. Zo concludeerde in 1994 het Centraal Bureau voor de Statistiek bijvoorbeeld dat kiezers de ‘minderhedenkwestie’ als het belangrijkste probleem in Nederland ervoeren.¹³³ In het debat over minderheden dat Bolkestein een jaar lang wist aan te zwengelen, kwamen veel onderwerpen aan de orde, maar bovenal werd er gesproken over de maatschappelijke problemen die minderheden zouden veroorzaken. Zo werd er bijvoorbeeld uitvoerig gesproken over Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse jongeren. Ze werden in verband gebracht met de groeiende criminaliteit.¹³⁴

Lange tijd had de VVD een monopolie op het minderhedendebat. Andere partijen deden wel mee, maar de VVD was de partij die de boventoon wist te voeren en het debat wist te sturen. De Centrumdemocraten, de partij van Hans Janmaat, deden ook mee in het debat en hun toon was heftig en zeer kritisch ten opzichte van minderheden, maar Bolkestein distantieerde zich consequent van Hans Janmaat. Het monopolie op het debat over minderheden, dat in rechte handen was, werd pas verbroken met de publicatie van een opinieartikel van de hand van prominent PvdA-lid Paul Scheffer in 2000 onder de titel: ‘Het multiculturele drama’. Vrij snel daarna mengde Pim Fortuyn zich in het debat en aantal jaar daarna Geert Wilders. Bolkestein had een politiek debat gestart dat nu nog steeds niet afgerond is.¹³⁵

Over het algemeen gesproken verschoof de nadruk in het debat over minderheden en over integratie en immigratie van de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de positie van minderheden naar de individuele verantwoordelijkheid van de minderheden zelf. Bovendien werden allochtonen steeds vaker verantwoordelijk gesteld voor problemen die andere allochtonen hadden veroorzaakt. Daarmee verhardde het debat en relletjes en serieuze protesten kwamen steeds vaker voor.

¹³³ J. Tillie, *Gedeeld land, het multiculturele ongemak van Nederland* (Amsterdam 2008) 17.

¹³⁴ Witte, *Gastvrij*, 102.

¹³⁵ *Ibidem*.

De overheid had haar aanpak van het vreemdelingenprobleem of minderhedenbeleid al in 1989 veranderd, met de publicatie van het rapport *Allochtonenbeleid*. Daarin stond al dat minderheden zich meer bewust moesten zijn van hun plichten ten opzichte van de samenleving in relatie tot hun eigen positie en omstandigheden. Bovenal gaf het rapport als aanbeveling hoge prioriteit aan het integratiebeleid te geven. De bijdrage van Bolkestein uit 1991 benadrukte deze prioriteit scherp en was daarmee het startsein voor het nieuwe discours. Natuurlijk had het Volkskrant-artikel van Bolkestein een veel groter bereik dan het rapport van de regering en het was dan ook niet gek dat vanaf dat moment de publieke opinie tegen het cultuurrelativisme meer en meer zichtbaar werd. Bolkesteins artikel in *de Volkskrant* was een verrassende startbijdrage in de discussie over het integratiebeleid en Bolkestein wist een groot publiek te bereiken. In 1992 kwam het kabinet met een officiële reactie op het minderhedendebat. Deze was eerder een versteviging van procedures dan een echte vernieuwing. De nadruk werd meer gelegd op het versnellen van het integratieproces, de druk om Nederlands te leren, het bestrijden van criminaliteit en het beperken van migratie. Het was geen wezenlijk anders beleid dan daarvoor.

11. Conclusie

Toen Bolkestein in 1991 een speech hield bij de *Liberale Internationale* en later een stuk in *de Volkskrant* schreef, kon hij niet overzien wat de gevolgen van zijn uitspraken zouden zijn. Natuurlijk had hij verwacht dat hij het debat, op een of andere manier, kon openbreken, maar dat het debat een jaar lang zo intens gevoerd zou worden, dat had hij niet verwacht. Eerder sprak ik over het *fingerspitzengefühl* van Bolkestein en het is goed om in deze concluderende passage dat nog eens te benoemen. Bolkestein lijkt een geweldig gevoel voor timing te hebben. Aan de andere kant hebben we ook gezien dat de factor toeval ook een belangrijke rol speelt in deze casus. Twee keer heb ik dat in dit onderzoek expliciet gemaakt. Allereerst was het helemaal niet zo vanzelfsprekend dat Bolkestein in *de Volkskrant* zou publiceren en ten tweede was het ook niet de bedoeling dat hij een soloactie zou ondernemen. Een samenloop van omstandigheden zorgde ervoor dat Bolkestein uiteindelijk solo een stuk plaatste in *de Volkskrant*. Dus, zoals wel vaker in de politiek, speelde toeval een belangrijke rol, maar Bolkestein wist wel aan te voelen welke stappen hij moest nemen en hoe het toeval te gebruiken om een sterke beginsituatie in het debat te creëren.

En dat dat lukte, heb ik laten zien. Meteen na Bolkesteins publicatie in *de Volkskrant* kwam er een stroom aan reacties op gang en mengden veel prominenten zich in het debat. Ook in de Tweede Kamer werd tussen 1991 en 1992 meerdere malen gesproken over het onderwerp, in het bijzonder tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen. Omdat Bolkestein bekend stond als intellectueel politicus en dat ook in de praktijk bracht met spreekbeurten in het land en vele optredens in de media, kon hij het toen heersende discours een zetje geven. Voorheen bestond er een taboe op het benoemen van problemen rondom integratie en immigratie. Bolkestein benoemde die problemen echter toch. Daarmee wist hij het taboe te doorbreken en werd er uitvoerig door voor- en tegenstanders over gesproken. Voorheen sprak alleen extreemrechts over het taboe; toen Bolkestein het debat succesvol claimden, distantieerde hij zich consequent van extreemrechts. De VVD-leider neutraliseerde het debat, nadat hij door het *Volkskrant*-artikel al een bepaalde manier van spreken over dit onderwerp had geïntroduceerd. Doordat Bolkestein in zijn artikel in *de Volkskrant* direct verbanden legde tussen de islam en de moeilijkheid van migranten om te integreren in de samenleving, sprak hij eigenlijk impliciet over de verschillen tussen de westerse wereld en de islamitische. Maar, terwijl hij dat deed, was Bolkestein op geen

enkele echt foute uitspraak te betrappen. Hierdoor veroverde Bolkestein het onderwerp terug van extreemrechts en dwong hij links om een mening te vormen.

De VVD had daardoor lange tijd het monopolie op het minderhedendebat. Opvallend is dat de VVD, onder leiding van Bolkestein, nauwelijks politieke macht uit deze dominantie haalde. Tegelijkertijd kunnen we echter wel stellen dat de morele leiding van het debat in handen van de VVD van Frits Bolkestein was. Het is maar naar welke macht je zoekt. Bolkestein leek op zoek naar morele macht, naar culturele hegemonie. Daarmee toont hij zich een volger van de Gramsciaanse manier van politiek bedrijven. Door het debat in de media te starten, en niet in het parlement, kon hij zo optimaal mogelijk verwoorden wat zijn mening was en wat er bij de straat leefde en zorgde hij ervoor dat een zo breed mogelijk publiek mee kon doen aan (of een mening had over) het debat over dit onderwerp. Dat was hem in het parlement waarschijnlijk niet zo uitgebreid gelukt. Met de morele leiding over het debat in handen, presenteerde Bolkestein zich tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen als de persoon die het debat verder wilde helpen en met het héle parlement tot oplossingen wilde komen. De meeste andere politieke leiders aten uit zijn hand en gaven aan graag mee te denken in dit debat. Bolkestein had succesvol het taboe doorbreken. Dat Bolkestein die morele leiding over het debat zo goed wist te gebruiken, kwam voor een belangrijk deel door de taal en de politieke stijl die hij had gebruikt in zijn artikel in *de Volkskrant*. Een aantal van de belangrijkste smaakversterkers van populisme zijn terug te vinden in het artikel van Bolkestein. Hij spreekt duidelijke en heldere taal en presenteert een gemeenschappelijk vijandsbeeld op alarmistische toon. Door deze populistische aanpak verzekert Bolkestein zich van de interesse van het volk. Door populisme als politieke stijl te gebruiken en zich niet te ontpoppen als échte populist, verzekert Bolkestein zich ervan dat andere politici zich uiteindelijk niet van hem distantiëren.

Zoals ik heb laten zien deel ik de opvatting van Baukje Prins (Bolkestein is een nieuw-realist) niet volledig. Bolkestein gebruikte wel degelijk een manier van spreken die bij nieuw-realistenaars ook sterk aanwezig is, maar Bolkestein keert zich uiteindelijk bijvoorbeeld niet af van links-progressief Nederland. Het meest interessant zijn de raakvlakken tussen populisme en nieuw-realisme en Bolkesteins politieke stijl in dit debat lijkt precies te passen in de overlapping van deze twee begrippen. Hij spreekt duidelijke taal en presenteert zich als iemand die luistert naar het volk; in deze casus presenteert hij zich als charismatisch (intellectueel) leider en als hoeder van de nationale identiteit.

Deze bijzondere manier van politiek acteren, in combinatie met de culturele hegemonie, zie ik als de politieke stijl van Frits Bolkestein. Van Weezel en Ornstein beschreven Bolkestein als politicus-debater en ik volg hen in deze definiëring van Bolkestein. Ik zie Bolkestein, de politicus-debater dan voornamelijk als een politicus die intellectueel leiding wilde geven aan het door hem zo benoemde probleem van integratie. Om zijn ideale uitgangspositie in het debat zo goed mogelijk te kunnen benaderen, koos Bolkestein welbewust voor nieuw-realistische, populistische politieke stijl. Het is bijzonder dat hij op deze manier het debat over integratie en immigratie wist te veroveren en een nieuwe impuls te geven doordat zijn artikel het startsein was van het nationale minderhedendebat.

Vandaag de dag is het debat over integratie en immigratie een nog steeds intens gevoerd debat, dat eigenlijk, net als toen, langs dezelfde lijnen wordt gevoerd. In het debat zien we een duidelijke vermeende verschil tussen de islamitische cultuur en de christelijke. Andere belangrijke argumenten waarover gedebatteerd wordt in het huidige debat hebben te maken met welke plichten (en welke vorm van integreren) allochtonen zouden hebben en hoeveel immigranten de Nederlandse overheid zou moeten toelaten. Kortom, Bolkestein zou, hoogstwaarschijnlijk, geen flater slaan in het huidige debat. Hoewel, de politicus-debater is aardig op leeftijd ondertussen. Misschien kan hij zich beter in de media melden: niet voor niets is hij columnist geworden van de net opgerichte rechtse opiniesite *Jalta*.

12. BIJLAGE 1: 'de integratie van minderheden'

DE INTEGRATIE VAN MINDERHEDEN

Keynote speech tijdens het congres van Liberale Internationale Luzern op 8 september 1991. Deze speech is in het Nederlands verschenen in Open Forum, De Volkskrant, 12 september 1991. Tevens gepubliceerd in: Woorden hebben hun betekenis, essays, 1992, Prometheus

Iedere vorm van beschaving brengt mooie dingen voort. De Vrijdagmoskee in Isfahan, de gamelanmuziek van Midden-Java en het houtsnijwerk van West-Afrika zijn indrukwekkend en onvergelijkbaar. Ik geef de voorkeur aan een strijkkwartet van Beethoven boven de Qawwalimuziek van India maar dat blijft een kwestie van smaak.

Anders wordt het wanneer men bepaalde periodes in de geschiedenis van een beschaving beschouwt. Bijna iedereen is het erover eens dat het Athene van de vijfde eeuw voor Christus, het Florence van de vijftiende eeuw en het prerevolutionaire Parijs van de achttiende eeuw hoogtepunten van de westerse beschaving waren. En zodra het woord 'hoogtepunt' valt, heeft men het over rangorde. Door een gelukkige constellatie van talenten en omstandigheden waren deze drie periodes brandpunten van intellectuele en artistieke creativiteit en staken zij uit boven wat eraan voorafging en wat erna kwam.

Wie het abstractieniveau nog meer wil verhogen en gehele beschavingen wil vergelijken, moet wel zeggen over welke periode hij het heeft. Alle beschavingen kennen periodes van opkomst en van verval. De Japanse beschaving van nu verschilt van die van de Tokugawaperiode. De islamitische beschaving van de vermaarde kalifaten was superieur aan de Europese middeleeuwen. Hoe liggen de verhoudingen nu?

Jacques Delors, voorzitter van de Europese Commissie, heeft eens gezegd dat de Europese beschaving berust op rationalisme, humanisme en christendom. De reactie in Turkije was onmiddellijk: 'Wij horen er dus niet bij'. Maar Delors heft gelijk. De Europese beschaving, wat zij verder ook op haar geweten mag hebben, is doordrenkt van de waarden van het christendom. Ook een liberale politicus zal dat erkennen.

Na een lange geschiedenis met tal van zwarte bladzijden hebben rationalisme, humanisme en christendom een aantal fundamentele politieke beginselen voortgebracht, zoals de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, de verdraagzaamheid en de non-discriminatie.

Het liberalisme claimt universele geldigheid en waarde voor deze beginselen. Dat is zijn politieke visie. Dit betekent dat volgens het liberalisme een beschaving die deze beginselen in ere houdt hoger staat dan een beschaving die dat niet doet. Het liberalisme kan de relativiteit van deze politieke waarden niet aanvaarden zonder zichzelf te verloochenen.

Hoe is het met deze waarden in de wereld van de islam gesteld? In de meeste landen daar zijn godsdienst en staat innig met elkaar verweven. Dat geldt niet alleen voor Iran maar ook voor Saoedi-Arabië en de emiraten langs de Perzische Golf. De islam is meer dan het geloof in God. Het regelt het gehele leven van de moslims.

In landen als Pakistan en de Soedan wordt de sharia, het strafrecht van de koran, toegepast. Het fundamentalisme, dat een reactie is op de frustraties van de modernisering en dat de antithese van het liberalisme is, wil die verwevenheid van kerk en staat vergroten.

De vrijheid van meningsuiting? De film "Dood van een prinses" mocht van de Saoedische regering in West-Europa niet worden vertoond. Salman Rushdie blijft ook na zijn terugkeer tot de islam ter dood veroordeeld. In het Engelse Bradford hebben ongeveer duizend moslims "De Duivelsverzen" in januari 1989 'officieel' verbrand. De Italiaanse vertaler van het boek is neergestoken. De Japanse vertaler is vermoord.

Een symposium over de crisis van de democratie in de Arabische wereld moest in 1983 op Cyprus worden gehouden omdat geen enkel Arabisch land er toestemming voor wilde verlenen. 'Er werd met geen woord gesproken over de soevereiniteit van het individu of de bescherming van de persoonlijke levenssfeer', schrijft de gevluchte Iraakse politicoloog Samir al Khalil. (1)

De verdraagzaamheid? Op 5 oktober 1990 zei een godsdienstige leider in een radioprogramma van de (gesubsidieerde) Turkse Omroep Stichting te Amsterdam: 'Degene die zich verzet tegen de islam, de orde van de

islam of tegen Allah en zijn profeet moeten jullie vermoorden, ophangen of slachten (...) of verbannen, zoals het in de Shari'a staat.' (2)

Non-discriminatie? De wijze waarop vrouwen worden behandeld in de wereld van de islam is een smet op het blazoen van die beschaving. Een vrouw slaan kan geoorloofd en soms nodig zijn, schrijft de theoloog Bekir Topaloglu van de Turkse Marmara-universiteit in zijn boek "Vrouwen in de islam", dat inmiddels zijn zeventiende druk heeft beleefd.(3) Hoeveel meisjes worden er tegen hun zin uitgehuwelijkt?

De vreemdeling wordt geduld in Saoedi-Arabië maar meer niet. 'We zijn voor hen minder beesten,' klaagde een Indiase taxichauffeur daar.(4) Homoseksuelen in de Gazastrook worden vervolgd. Volgens sommigen zijn dit excessen- randverschijnselen die de verhouding tussen de Westeuropese beschaving en die van de islam niet behoren te beïnvloeden. Feit blijft dat de wereld van de islam een gespannen verhouding heeft met zijn omgeving.

In het Indiase subcontinent heeft dat geleid tot een deling, dat wil zeggen tot apartheid. In de Soedan wordt al sinds jaar en dag een gemene burgeroorlog tussen het islamitische Noorden en het animistische of christelijke Zuiden. In Transkaukasië en in Nigeria bestaan soortgelijke spanningen. De problemen die de islamitische wereld heeft met Israël zijn overbekend. Misschien komt deze gespannen verhouding doordat de islam een betrekkelijk jonge godsdienst is. De islam is ongeveer veertienhonderd jaar oud. Hoe stond het in West-Europa omstreeks het jaar 1400 met de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, de verdraagzaamheid en de non-discriminatie?

Ongeveer even slecht als in de islamitische wereld nu. Misschien ontwikkelt die wereld zich in de komende zeshonderd jaar zoals West-Europa dat heeft gedaan. Maar zolang kunnen wij niet wachten, want ondertussen is een forse immigratie van inwoners van islamitische landen naar West-Europa op gang gekomen. Op 1 januari 1989 woonden 177.000 Turken en 140.000 Marokkanen in Nederland. Vroeger dachten wij dat hun verblijf hier tijdelijk zou zijn. Nu neemt bijna iedereen aan dat zij hier permanent zullen wonen. Sterker: de immigratie zal doorgaan door gezinshereniging en gezinsvorming (doordat een Turkse of Marokkaanse inwoner een huwelijkspartner uit zijn land van herkomst haalt).

We moeten rekening houden met 'min of meer permanente migratiebruggen tussen landen met grote welvaartsverschillen', schrijft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in zijn rapport "Allochtonenbeleid". Het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut komt voor 1 januari 1997 tot een schatting van ruim 200.000 Turken en ruim 180.000 Marokkanen (lage variant) dan wel 221.000 Turken en bijna 200.000 Marokkanen (hoge variant).(5) Nog nooit heft Nederland zo'n volksverhuizing moeten verwerken.

Lag ons raakvlak met de cultuur van de islam vroeger ver weg, nu ligt het om de hoek. Hoe moeten de islamitische minderheid en de niet-islamitische meerderheid zich tot elkaar verhouden? Die vraag geldt natuurlijk ook voor andere minderheden.

Eén zaak moet als een paal boven water staan. Over bovengenoemde fundamentele politieke beginselen – scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie – kan niet worden gemarchandeerd. Ook niet een klein beetje. Iedereen in Nederland, zowel islamiet als niet-islamiet, heft zich te houden aan de wetten die uit deze beginselen zijn voortgekomen. Een Turkse imam mag hier dus geen oproep tot moord doen. het percentage leerplichtige Turkse en Marokkaanse meisjes die geen dagonderwijs volgen wordt geschat op ongeveer 20% .(6) Ook dat is onaanvaardbaar, want die meisjes krijgen dan niet dezelfde startkansen in de Nederlandse samenleving als hun autochtone leeftijdsgenotes.

Het WRR-rapport over Etnische minderheden van 1979 formuleerde het als volgt: 'Zeer belangrijke aspecten van onze Westerse cultuur zoals de individuele vrijheid en gelijkwaardigheid worden door een andere cultuur op soms militante wijze aangevochten. In die gevallen van confrontatie waarbij in de praktijk geen compromis mogelijk is, staat geen andere keus open dan de verworvenheden van onze cultuur te verdedigen tegen andersluidende aanspraken in.'(7)

Onze multiculturele samenleving kent dus grenzen, namelijk waar bovengenoemde politieke beginselen in het geding komen. Maar wie het culturele relativisme afwijst, kan het pluralisme daarom nog wel aanvaarden. Iedereen in Nederland mag gaan en staan waar hij wil, zeggen wat hij wil, zijn eigen voedsel eten, kleren dragen en godsdienst belijden. Islamitische schoolgaande meisjes mogen een hoofddoek dragen, hoewel die hoofddoek natuurlijk voor heel wat meer staat dan alleen het bedekken van het haar. Schoolmeisjes in Turkije worden met behulp van Saoedi-Arabisch subsidies overgehaald zulke hoofddoekjes te dragen. De affaire van de hoofddoekjes speelde vooral in

Frankrijk. Daar is nu een Hoge Raad voor de Integratie ingesteld die in februari 1991 een eerste rapport heeft gepubliceerd. Onder integratie verstaat deze Hoge Raad een actieve deelname aan de nationale gemeenschap van elementen met verschillende culturele, sociale en morele kenmerken, zodat iedereen 'van welke herkomst ook, de mogelijkheid [heeft] te leven in deze gemeenschap, waarvan hij de regels heeft aanvaard en een vast onderdeel wordt'. Maar die integratie betekent ook 'de instemming van allen met een minimum aan gemeenschappelijke waarden, de individuele en collectieve aanvaarding van een algemeen referentiekader'. (8)

Deze Franse Hoge Raad voor de Integratie zegt zich te baseren op een 'logica van de gelijkheid' en niet op een 'logica van minderheden'. De eerste logica veronderstelt een gelijkheid van individuen voor de wet, de tweede logica impliceert een institutionele erkenning van minderheden als zodanig. De eerste logica, vervolgt de Raad, wordt ook gevolgd door België en Duitsland, de tweede door Nederland en Engeland. De Raad doelt hier waarschijnlijk niet alleen op de geformaliseerde inspraakstructuren van minderheden die wij hebben maar ook op bepaalde aspecten van ons onderwijs. De Nederlandse grondwet erkent de vrijheid van onderwijs. In Nederland bestaat dan ook een aantal gesubsidieerde Hindoe- en moslimscholen.(9) De Nederlandse onderwijswetgeving voorziet in onderwijs in eigen taal en cultuur.

Tot 1985 werd in het onderwijs per week maximaal vijf uur van zulk Onderwijs aangeboden. Daarna is dit verminderd tot maximaal tweeëneuhalf uur binnen en maximaal tweeëneuhalf uur buiten de normale schooltijd.(10) In Nederland niet minder dan in Frankrijk is het regeringsbeleid gericht op integratie. Waar de Franse Raad ons 'institutionele erkenning van minderheden' aanwrijft, zouden wij liever het woord 'verzuiling' gebruiken. Het is duidelijk dat moslimscholen en onderwijs in eigen taal en cultuur de culturele identiteit van de moslimminderheid versterken. Wordt de neiging tot segregatie daardoor versterkt of verzwakt? Anders geformuleerd, wat bevordert de integratie het meest: emancipatie door verzuiling, dat wil zeggen gescheiden ontwikkeling, of emancipatie door gezamenlijk ontwikkeling?

'Emancipatie door verzuiling' heeft in Nederland een goede naam. Een eeuw of zo van verzuiling, zo wordt beweerd, heeft geleid tot de emancipatie van katholieken en gereformeerde 'kleine luyden'. Op die grond zou men ook voor de islamitische minderheid de voorkeur moeten geven aan emancipatie door verzuiling. Maar misschien hadden katholieken en kleine luyden zich zonder verzuiling ook geëmancipeerd. Ja, misschien hadden zij zich tegen de verdrukking in sneller geëmancipeerd dan in het rijke leven van hun eigen zuil. Het probleem is dat we het ons niet kunnen veroorloven ons te vergissen.

Ontwikkelingen die nu in gang komen, zetten zich vast en worden onomkeerbaar. Vrijheden die nu met recht worden geëist, zullen tientallen jaren lang hun gevolgen hebben en waarschijnlijk nog veel langer. De stadsdeelraad van Amsterdam-Oud West heeft besloten de daar gelegen Leonardo da Vinci-school voor niet meer dan de helft uit allochtone en voor de andere helft uit autochtone kinderen te laten bestaan. (11) Die maatregel is discriminatoir hoewel begrijpelijk. Het vooruitzicht van busing - dat wil zeggen kinderen per bus door de stad heen en weer slepen - is echter buitengewoon weinig aantrekkelijk.

Dat 'zwarte' scholen ontstaan is zeer te betreuren. Gescheiden scholen zijn immers vaak voorbodes van een gescheiden samenleving. Zullen moslimscholen de segregatie versterken? Welke islam zal daar worden onderwezen: de ruimdenkende of de fundamentalistische?

Op grond van soortgelijke overwegingen beveelt de WRR aan het onderwijs in eigen taal en cultuur alleen op vrijwillige basis en buiten de normale schooltijden te handhaven. Maar zou extra hulp bij het leren van Nederlands niet nog beter zijn? Vroeger geloofden wij in 'integratie met behoud van identiteit'. Nu zien wij dat het een op gespannen voet kan staan met het ander. Alle beleid moet nu gericht zijn op integratie. Vandaar dat volgens de WRR de plicht zich een zekere basiseducatie eigen te maken niet alleen rust op werkloze allochtone uitkeringsgerechtigden maar ook op hun jonge allochtone vrouwen.(12)

Dat er nogal wat weerstanden zijn te overwinnen toont de ervaring met het door WVC gefinancierde 'Opstap'-programma. Dit programma is erop gericht vier- tot zesjarige kinderen, behorende tot een van de minderheden, een betere uitgangspositie te geven voor een succesvolle deelname aan het Nederlandse onderwijs. Men hoopt de ontwikkeling van de kinderen te stimuleren via hun moeders. Helaas blijkt dat nogal wat Turkse en Marokkaanse moeders de groepsbijeenkomsten niet bijwonen. Een der adviseurs van het programma, een internationaal zeer bekende vrouwelijke hoogleraar van de Universiteit van Istanbul met jarenlange ervaring op dit terrein, gaf te kennen dat dit probleem in Turkije niet bestond omdat men de deelname van de moeders aan zulke groepsbijeenkomsten verplicht stelde. Maar toen een Nederlandse adviseur opperde dezelfde verplichting hier in te voeren voor ouders die

aan het programma wilden meedoen, stuitte dat af op protest van zijn Turks-Amsterdamse collega. Geschrokken van diens felle reactie verzekerde de leiding van het programma dat niet werd gedacht aan het verplicht stellen van de groepsbijeenkomsten zolang niet was bewezen dat bijwonen van die bijeenkomsten positieve gevolgen voor de ontwikkeling van de kinderen had. Het programma blijft dus afhankelijk van de vrijwillige deelname van de moeders, dat wil zeggen van de toestemming van haar echtgenoten.

De integratie van minderheden is zo'n moeilijk probleem dat het alleen met durf en creativiteit kan worden opgelost. Voor vrijblijvendheid noch taboes is daarbij ruimte. Er is een groot debat nodig waaraan alle politieke partijen deelnemen, over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt.

Noten

1 De Volkskrant, 20 oktober 1990.

2 NRC Handelsblad, 13 december 1990.

3 De Volkskrant, 8 januari 1991.

4 Theo Klein in De Volkskrant, 23 maart 1991.

5 Allochtonenbeleid, Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, 's-Gravenhage, sdu, 1988, pp.66-74.

6 Idem, p. 141.

7 P. XXII.

8 Haut Conseil à l'Intégration, Premier rapport (février 1991), p. 10.

9 wrr, Allochtonenbeleid, p. 154.

10 Idem, p. 159.

11 NRC Handelsblad, 6 augustus 1991

12 Allochtonenbeleid, p. 44.

13. Literatuurlijst en gebruikte bronnen

Literatuurlijst

- Amersfoort, van, H., 'Migration Control and Minority Policy: the case of the Netherlands'
in: G. Brochmann & T. Hammar red., *Mechanisms of Immigration Control, a comparative analysis of European regulation policies* (Oxford/New York 1999).
- Bonjour, S., 'Gezin en Grens: debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig', *Migrantenstudies* 23/1 (2007).
- Duyvendak J.W., & R. Van Reekum, 'Running from our shadows: the performative impact of policy diagnoses in Dutch debates on immigrant integration', *Patterns of Prejudice* 46/5 (2012).
- Fermin, A., *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*. (Utrecht 1997).
- Gagestein, S., 'Natuurramp, bonuscultuur of kans: crisisframes – Waarom frames interpretatie beïnvloeden en waarom dit onvermijdelijk is', *Bestuurskunde* 21/4 (2012).
- Gramsci, A., *Selections from the prison notebooks*, Q. Hoare en G. Nowell Smith ed. En vert. (Londen 1971).
- Jager, J., *De stem van het Volk, populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006).
- Jones, S., *Antonio Gramsci* (New York 2006).
- Lesniak, T., 'Ideology, politics and society in Antonio Gramsci's theory of hegemony' in: *Hybris* 16 (2012).
- Lucassen J., & L. Lucassen, *Winnaars en verliezers, een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2012).
- Maas, A., G. Marlet & R. Zwart, *Het brein van Bolkestein* (Nijmegen 1997).
- Mariën, M.H., *Maatschappelijk debat integratie, discussie minderheden in de pers* (Den Haag 1992).
- Mudde, C., *Populist radical-right parties in Europe* (Cambridge 2007)
- Ornstein L., & M. Van Weezel, *Frits Bolkestein, portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999).
- Prins, B. 'Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme', *Migrantenstudies* 18/4 (2002) 241-254.
- Prins, B., *Voorbij de onschuld, het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000).
- Rath, J., 'De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van 'etnische minderheden', *Beleid en Maatschappij* 19 / 5 (1992).
- Scheffer, P., 'Het multiculturele drama' in: *NRC Handelsblad* (29-1-2000).
- Shotter, J., *Conversational Realities, constructing life through language* (Londen 1993).
- Taguieff, P.A., 'Political Science confronts Populism', *Telos* 103/1 (1995).
- Velde, te, H., 'Steeds opnieuw het wiel uitvinden. Golven van populisme in Nederland', *Socialisme en Democratie* 66/ 9 (2009).
- Vossen, K., 'De populistische verleiding, hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat', *Se&D* 9 (2009).

Vossen, K., 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica 4* (2009).

Vuijsje, H., *Vermoorde onschuld, etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam 1986).

Walsum, van, S.K., 'Transnationale gezinsbanden in een individualistisch tijdperk'
in: S. Grotenhuis, T. Knijn, T. Korver, E. Tonkens & J. van de Zwaard red., *Hoeksteen of Zwerfkei. Het moderne gezin tussen individualisering en pedagogisering*, (Amsterdam 2002).

Witte, R., *Al eenmenlang een gastvrij volk. Overheidsreacties op racistisch geweld in Nederland 1950 – 2009*. (Amsterdam 2010).

<http://www.arnokorsten.nl/PDF/Politiek%20en%20democratie/Scoren%20met%20woorden%20230313.pdf> (geraadpleegd 25 mei 2014).

Gebruikte bronnen

Bolkestein, F., *Integratie van minderbeden moet met lef worden aangepakt* (12-9-1991).

Bolkestein, F., *Cassandra tegen wil en dank, memoires* (Amsterdam 2013).

Bolkestein, F., *de goede vreemdeling, H.J. Schoo-lezing 2011* (Amsterdam 2011) 7.

Bolkestein, F., 'Wie de vorm beheerst, is de inhoud meester', *Onze Taal 2-3* (1998), 56-58.

Bolkestein, F., *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam 1992).

Handelingen Tweede Kamer

Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 7-318 (8-10-1991).

Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 8-348 (9-10-1991).

Handelingen Tweede Kamer, *Algemene politieke en financiële beschouwingen*, 9-446 (10-10-1991).

NRC Handelsblad

NRC Handelsblad, (12-9-1991).

NRC Handelsblad (14-9-1991).

NRC Handelsblad (14-10-1991).

NRC Handelsblad (18-10-1991).

<http://www.nrc.nl/nieuws/2013/01/13/bolkestein-repte-in-90-al-over-integratieprobleem-maar-werd-genegeerd/> (geraadpleegd op 20 februari 2014).

<http://www.nrc.nl/handelsblad/van/1992/februari/11/bolkestein-wijst-kritiek-dancona-minderheden-af-7132460> (geraadpleegd 14-10-2014).

R. Meines, 'Arrogant en intelligent, VVD'er F. Bolkestein', *NRC Handelsblad* (8-10-1991).

de Volkskrant

'Frenk droomt hardop met ... ' is een live interviewavond georganiseerd door de Volkskrant, waarop interviewer Frenk van der Linden een speciale gast interviewt. De genoemde avond met Frits Bolkestein is terug te zien via deze link:

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3539328/2013/11/07/Terugkijken-Frenk-van-der-Linden-interviewt-Frits-Bolkestein.dhtml> (geraadpleegd op 28 maart 2014).

Eppink, D.J., R. Leegte en J. Livestro, 'Bolkestein treedt wars van politiek correctheid zijn tegenstander tegemoet', *de Volkskrant* (4-4-2013).

Bagci, S. K., 'Bolkestein bespeelt onzuivere gevoelens' *de Volkskrant* (14-9-1991).

de Volkskrant (10-9-1991).

de Volkskrant (14-9-1991).

de Volkskrant (21-9-1991).

de Volkskrant (1-10-1991).

de Volkskrant (26-10-1991).

Overige media

<http://nos.nl/artikel/625563-pvv-scandeert-minder-marokkanen.html> (geraadpleegd op 21 juli 2014).

de Standaard (22-7-1999).

de Stem (10-9-1991).

Elsevier (30-11-1991).

Elsevier (25-01-1992).

Trouw (16-10-1991).

Utrechts Universiteitsblad (19-9-1991).

<http://www.willemijndicke.nl/statisch/2006%20BW3.pdf> (geraadpleegd 10-9-2014).